

Най-зле си изнапаха заплесите и бездесниците. Застанаха да зяпат пред някой дюкани, те често биваха поливани с мръсната вода на кундурджийските клонове и прогонвани с дюджокани. Но особено майсторски ги лекуваше Босната. Забележи ли такъв един заплес пред дюкани си, той ще излезе, ще го приближи и ще запrikaзва важно с него:

— Ваша милост, ти трябва да не си тълъвашен?

— Че зашо?

— Знам ли зашо? Гледам те по физиономията и си думам — не съм я виждал.

— Тълъвашен съм, тълъвашен.

— Тълъвашен, пък без работи! В тоя хубав божи ден, пък без работи!

— А че...

— Трябва да си големец някъкъ.

— Минало то, големството, покрай нас.

— Где да знам? И в турско, и в българско само големците не работят.

— Ва, има и други.

— Де ходам, и такъв чешит ли се е навърдил? Я виж я ти несл! Човек, като е загиснал в работа, много чудесии не вижда. Демек и такъв чешит се е наспорил, а? Е, шом е царшина, царшина да бъде.

И повдигнал ръка, той тупаше приятелски един-два пъти по голия врат, после задържаше дланта си по-дълъжко, поразтъркваше, тъй че да стане приятно на поталения, взел тоя жест за истинско благоволение към себе си, дори за израз на подчертано сприятеливане.

— Ха сега, момчето ми, *да си намериши и ти работа*. На тоя ясна свят не бива никой да седи с празни ръце. Я виж как се трудят всички тука. И хем по-стари хора от тебе.

Дюканджиките започват един подир друг да слагат настрана скрелените сай или накалжените еминии и да подават глави от дюканиите. Заплесът неусетно влита ръка към врата си и се почеева излеко тъкмо на това място, което най-дълго е стояла дланта на Босната, после по-припряно и най-сетне застртвта с нокти. Кожата от червена става медникава, докато пламне пада. Жертвата се заозврътва страхливо ту към Босната, скръстил спокойно крака на хасърлъка в дюкана си, вдълбочил се привидно в работа, ту към дикиджиките. Па от мъка и срам хуква към чешмата отсреща, мислейки с хладните струи на чукура да утагожи непоносимия сърбж, смесен с някаква люта и остра болка.

— Ха така, чожджум, търкай — да не седши празен. Стига си се шлял и заплевал по улиците.

Но момчето малко чуваше наставническите думи на работливите и жадни за зрелище еснафи. Пречеха му струите на водата, пречеше му далечината, но най му пречеше болката, от която пишяха ушите до спукване.

Каква беше тоя специалитет на Босната, никой не зна. Може би тоя го занесе със себе си в гроба като много други гениални изобретения, останали недостъпни и вечно скрити за човечеството, най-гениалното от които безспорно беше туй — изобретението да се намира работа на всеки бездесник. [27]

ЕСНАФСКАТА ПЕСТЕЛИВОСТ

I

Ние видяхме, че със ставането на еснафа стокопроизводител собственият капитал (сермията, паричните средства) стана необходим за успеха му, а за някои занаяти — условие, без което въобще не може.

Но не само това. Занаятчията бе собственик, създаде се сам, драстейки с кървави нокти по стръмния път на живота. Затова той бе най-непримиримият собственик. Добрал се до по-малка или до по-голяма кесия с грошове с толкова мъка и лишения, *еснафет смяташе собственото имущество въобще за мърка на човека*. Може да си много умен, може да не си лош човек, но нямаш ли собствен капитал и собствена къща, ти за еснафа никога не можеш да влезеш в кръга на „добрите хора“.

— Та той още един пирон не е заковал, една кочина не е направил.

Никой не е изпитвал такова жестоко презрение към наемниците, както изпълнените с непоправим собственически оптимизъм еснафи. До неотдавна у нас се смяташе за нещо много должно някой да стане наемник.

Но за да се стигне до собствен капитал и собствена стяха, стопанският баланс на еснафа трябва винаги да привършва с излишък. А понеже в приходната му част пари законът за малките числа, то същият закон в още по-голяма степен трябва да важи и за разходната. Тук са корените на прочутата *еснафска нестемливост*.

II

Днес за мнозина *харченето* (начинът и размерът на потреблението им) не е право, а задължение. То не е въпрос за лично схващане, за лично удоволствие и лично усмотрение, а въпрос за поддръжане на външни белези на тяхното обществено-класно

¹ Ясно е следователно какви усилия е трябва да полагат наемниците социалисти, за да вдъхнат на занаятчииските наемници чувство на гордост от общественото им положение, както и да накарат самостоянителите социалисти да ги зачитат като равни.

сово положение, на техния ранг. Стълбата в имотното състояние, в общественото положение се пренася и в потреблението: жилище, облекло, мебели, украшения, удобства, удоволствия и пр. Този, който е направил кариера в живота, трябва да харчи не само за нейното поддържане и разширение, но и за нейното представяне пред света. Външните белези на личността и нейното обществово положение не само представят личността пред другите, но я представят и пред самата нея, галейки така сладко самолюбие и тщеславието ѝ. Но главната задача на средствата за показ все пак си остава публичното изразяване, измерване силата на личността.

Поради анонимността на днешния живот по-далечните хора, а особено непознатите, с които имаме работа от случай на случай, нямат възможност да проверят нашето състояние, нашите доходи: нито пък имат възможност да събераг бързо сведения за нашите лични качества и способности. Това правят само банките, които дават кредити, използвайки най-вещи експерт-счетоводители и информатори.

Външните хора създават убеждението си за нас, наблюдавайки как живеем, т.е. как харчим. Знае се кои седят на първите места в театрите и кината.; кои отиват да летуват със собствен автомобил в Чамкория; кои имат вили в Банка и Панчарево; кои пътуват в първа класа или спален вагон; кои отседат в първокласните хотели; кои се хранят в първокласните ресторанти.

Този начин за съдване на хората с особена неотразимост тежи върху хората на свободните професии: адвокати, лекари, инженери, архитекти и др., които получават доходите си като възнаграждение за положен личен труд. Тук от разходите се следи не само за приходите, но и за личните способности, следвайки и логичната верига: който харчи, печели, а който печели, е способен, затова печели. Не харчиш ли, значи, че не печелиш, а това не може да значи друго, освен че не си способен. По този начин харченето създава ранга на човека от свободните професии.

И наистина, какво впечатление ви прави един адвокат или лекар, който се явява пред вас с небръснато лице, с омачкани дрехи, с оръфани крачоли, с изгрити доста дълбокичко токове; когато го виждате слушен на последно място в театъра или попиращ дървените пейки на третокласните вагони, цапайки

ръце с ровко варени попъртни яйца; или заврян в кабинет или квартира с най-окаяна мебелировка.

С това харченето добива известна самостоятелност, която е в състояние да измени естествения ред на нещата: вместо хората да почнат да харчат, след като са печелили, те, за да почнат да печелят, трябва да харчат предварително готови, наследдени или заети пари. Така става и обикновено.

Тежко и горко на човек, който чака да спечели от занаята парите, които му трябва, за да посрещне изискванията на ранга си. В чужбина това е невъзможно, а у нас става със свръхчовешки усилия.

В стария свят всичко се знаеше. Поради това материалното състояние, общественото положение и личните качества не се нуждаеха от средства за показ поне у еснафите. Самата им наличност говореше достатъчно красноречиво за тях. Затова всякакви разноси, несвързани с необходимото и полезното, бяха израз на лекомислие, разхищение, чапкнялък и провада. Пестеливостта бе закон на живота. Тя бе най-сигурната марка за преуспяването на човека.

III

Пестеливостта на еснафа не бе личен въпрос. Тя бе правило от *публичен* ред. Никой еснаф не може да харчи повече от това, което материалното му положение позволяваше, ако не иска да се изложи на обществово опозоряване, осмиване и дискредитиране.

Затова всички, които отиваха за заем при Кочо х. Калчев, представител на старите еснафски традиции, не смееха пред него нито пигара да запалят, нито да говорят за ядене или пиене.

Дядо Илия Видинлията (личен приятел на султана, „бератлия“ — снабден със султански берат, — който до закона за вилаетите — 1864г. — като пръв чорбаджия бе фактически господар на Габрово) седял на столче пред дюкяна си в Габрово и не пропукал никого от проходящите без да го изгледа от главата до петите, да го не спре често пъти и разпита за това или онова. Спирал особено ония, които били облечени с по-добро облекло, малко подходящо на ихтибара им, за да им каже, че не им прилича, че трябва да се носят по-скромно. Спирал също тия, за които знае, че малко работят или че по-

срѣват. Той често спирал поп Георгя, когато отивал на черква, да му държе в устата.

Пестеливостта бе правило от публичен ред не само за неписаното обществено мнение, но и предмет на всеобщи решения.

Изложение 29

на работи, кои-то съ общо и своеволно решение ся прияхъ и одобрихъ да ся следувать въ градъ Копривницѣ.

Като ся прѣдвѣжда отъ различни дохвачки, че градепчѣ-тъ ни, изложенъ отъ няколко години на пустѣжѣ-тъ модѣ, кой-то и тѣлесно и морално вреди; тѣлесно — обще-то здравіе, а морално — гражданското наше *благоустройство*, с обще удобрене и съгласно решение, под прѣдвѣдленство на Н. Высоко-прѣвосвященство Св. Пловдискато Г. Господина Панарета станяхъ съблудушѣ-тъ решеніа, кои-то всякой нашъ гражданинъ ся задлъжжава тѣсно да исполнява. Решеніа-та сѣ тѣка:

1. Всички нововъведени отъ 20 г. повече *накиты* и *платове* в народно-то ни облякло, като вредителны за обще-то здравіе и причинителны на много *нарычно прахосване*, рѣши ся да ся махнатъ изъ употребленіе тѣка: фустаніе отъ какъвъ и да было платъ и матеріа чужд; малякове, капелины, носеніе и окаченіе жлѣтны на шѣя; така сѣще панталоніе, жельткы, палтъ и сѣстрѣтъ, отъ сукно или другъ чуждъ платъ и всички нѣща, кои-то служатъ за лусъ, да ся не носятъ въ градеца ни; Сь единъ думъ всячко да е свое нашеенско, а не чуждо отъ друга дръжявъ. За за ся навакса тѣка цѣста задлъжнява се всякой да си работи *домашене* платъ, отъ кой-то да си крои нужды-тъ дръкы и други потребности.

Нѣ понеже не може изведнажъ да ся прѣмахнатъ тѣя дръкы, кои-то ся имать готови, ше ся гледа, что-то постыпенно да ся уничтожи чуждыи платъ, като ся начне отъ днесъ да ся некупува чуждъ *матеріа*, освѣн тѣя безъ кои-то неможежъ. За да бы зело мѣсто това наше решение, задлъжнява ся всякой да носи на Господскый праздникъ народно-то си облякло, а въ дѣлникъ и въ по-долни праздничи — чужди-тъ, и сь това шемъ обикнемъ свое-то.

2. *Освѣн что ше гледаме да ся смади ходеніе-то по честито на измыслени и прѣправени праздничи*, кои-то *само убиватъ скъпо-то ни време*; нѣ и задлъжжаве ся въ връма на честито да не даваме ракія, вино и други пытія, освѣнъ едно кафе и стадоко, ако е нужно.

3. Да избываеме излишно-то число на праздни-чы, като пазимъ само оныя, кои-то наша-та Пр. Черкова ни поръча да празнуваме. В тѣя праздничи не ся позволява отваряніе-то прѣвъ цѣль дѣнь кафета и други дѣлчынъ, а всякой ше ся занимава сь прѣтоваряніе това, кое-то му е нужно за нѣравствено и вѣщественно подобрене.

4. *Годѣкы*, кои-то пять ставать за нагрѣдъ опредѣлява ся да ся изврѣшывать въ присѣствие на нѣколко лица отъ двѣ-ты страны сь поне единъ священникъ, кой-то ся задлъжжава да пѣта за възраста на момчѣ-то и момичѣ-то как-то и за технѣ *взалими* лѣнобовъ, и като узнае и ся убѣри за тѣхното истинно съгласіе и че момичѣ-то не е по-долъ отъ 15-16 години и момчѣ-то отъ 20 години ше ти съпрятава; безъ тѣя годѣвка-та ше ся счита за незаконны и негѣчынъ.

5. Святѣ-ты шкѣт ся изврѣшывать безъ много раноски и гошпачкы, и да ся пазн за законъ, че *сабагата трѣбва да сѣдѣва до въ нѣдеѣа вечеръ*. Така сѣще

понуудѣ-ты и *кръщеніа-та ше ся гледа да стават безъ яденіе и пѣніе*. При родителскъ женѣ не е позволено никому да ходи и да ж нуди с яденіе и пѣніе; зачѣ-то това доста вреди здравіе-то на отслабѣжѣ-тъ родителскъ.

6. Вредѣ-тъ и загубѣ-тъ отъ *размайване-то* и *бавеніе-то по кафета* и *догынѣ* сь игръ на тавлы и картчъ, по кой и да было начинъ, всякому сѣ известны; затова ся задлъжжывать каведжіе и дюканжіе да двинжатъ отъ употребленіе тѣя игры, кои-то откъаъ убивать скъпо-то връма на младѣжи-тъ, нѣ и прахосвать имъ доста паричкы.

7. Всякой баща и майка ся задлъжжава да праша дѣте-то си на училище, за да ся учи на четво, или да го даде на нѣкое художество, за да работи; зачѣ-то въ противенъ случай родителіе-ти на такъва дѣтца, кои-то ходять и хайманувать по пѣтица-та безъ работѣ шкѣтъ бѣдѣтъ наказаны.

8. За да ся смади чѣсло-то на просяци-тъ, кои-то и праведно и неправедно почнахъ да ся протакать по къщѣ-ты и да просѣтъ мылостинѣ, опрѣдѣли ся отъ сега нагамъ да ся не дава нито хлѣбъ, нито друго нѣщо на заравъ и читавъ просякъ. Искночително само на тѣя дѣтца, кои-то посѣщавать училища-та. Зачѣ-то, ако ся не спрѣ тоя навикъ за испосѣл шемъ въ градеца си много лоши чловѣди.

9. По гробѣца-та да ся носи хлѣбъ и други ястія, като нестобразни. Нашѣ-тъ Цркъвъ рѣши ся за нагрѣдъ да ся носи само едно колыво (варено житѣ). 10. Понеже казавмы, че излишни-тъ разноскы вредять и губять *благосѣктоніе-то* ни; за това и *носеніе-то курава* и *другѣ нѣща на хумѣна по Коледа* да ся *махне*, та да остане да ся изврѣшава тоя обичай само на Великденъ.

Тѣя нѣща като ся намѣрихъ за износны и благоселонны да се дръжатъ и подгрѣпять въ градеца ни, изскѣва ся всякой да гледа да ся съображава сь горѣказаны-тъ постановленія; зачѣ-то въ противенъ случай *навидя на себе непроситѣливостъ-тъ на селаны и гнѣва на общій свѣд*.

Направено в Копривницѣ 1873 май 14.

(Следа саморъчно написано от М. Панарета): Филипопелски Панаретъ подгрѣдрывамъ горно-то писмо и таблиците за правдините на священници-те подгрѣдрѣдени отъ нашійтъ прѣдшественникъ г-на Паксія.

і: попъ Марко Христовъ	Нейко Ивановъ
Тодаръ Десевъ	Геро Ж. Гръковъ
Лука и: Кулакеузовъ	П. Н. Беневъ
Гаврилъ Х.: теодоровъ	Рашко дѣнчо кулековъ
Б: Р. Шушуловъ	Раге Либ. Каравѣла
Ив. Х. Христовъ	Велю К. Кировъ
Тодаръ Искровъ	Велю Хр. Биволаровъ

В едно протоколно писмо на габровци, които живееха главно от продажби по пазари, сборове и панаири от 30. X. 1856 г. се чете: [5]

„Габровските жители сепоначалници, търговци и сенафи се обявяват против сбора — да нама вече такъвъ, — защото панбир причинява поврѣда на

сиромасите, без полза и с лоши последиствия на потомството на всички класи. Големи и малки губят без работа, ходят по сбора, харчат на вятъра пари да купуват това и онова."

IV

Старият еснаф нямаше представителни разности: облекло, мода, театър, мебели, курорти, бижута. Той не бе обхванат от пороците на грижата за лично превъзходство: гордост, честолюбие, славолубие, жажда за ласкателство, грандомания, разни ситни и едри мечти за величие или поне не бе обхванат от тях в такава степен, че да почне да се състезава отчаяно в областта на средствата за показ.

Той се носеше скромно, прилично, според ихтибара си, прареще само общоустановените гуляи; къщата си нареждаше с домашно приготвени черги, килими, възглавници и други украси. Той отделише една стая за „гостна“ едва когато порастаха децата му; особено когато момите му ставаха за женене, една винаги наредена стая трябваше да стои с отворена врата за нагледниците и сватовниците.

Поради това единственият разход, който еснафът можеше да ограничава с оглед песенето, бе нищо друго освен основното на живота — храната.

На храната еснафът гледаше не като необходимост за поддържане на жизнените сили — за удовлетвение дума не става, — а като на *ортак* (*враг*) на *кесията*, като на *засуба-зънлек* (минава и заминава — не е на мегдан).¹ Той водеше отчаяна борба със своя стомах, който се мъчеше да протестира чрез постоянно куркане. Еснафът се стремеше да задави това куркане с колкото може по-евтина храна: хляб, сол, чорба (по-правно — вода)² боб.

1 Габровци наричаха „изтъзница“ придираването в облекло, храна и други неща, без които може.

2 Башата на прочутият наш художник Станислав Доспевски държал кесията на синовете си, в която зъркали не каратрошове, а желти желици, както и ключа на зминика с провизиите. Всяка сутрин той лично под марка давал на снахите суровата храна за готвенен, като, докато се готвело непрекъснато обикалял огнището, разбърквал манджата и забелязвал:

— Булка, булка-а-а... пак стъгнахте боба... долейте му още вода.[5]

Ето как се хранеха абаджите в Чорачи хан в Париград.

Вътре в двора наред с магазините имаше и една доста голяма гостилница и до нея кафене, но малцина от абаджите си позволяваха разкоша да обядват и вечерят в тях или друга гостилница. На обяд си купуваха за по 10-20 пари тахан-халва или сирене в туглуми, а вечер си готвеха на мангал пред *одянта*. Месо купуваха само в празничен ден, а през седмичната вечерята се състоеше само от едно ядене: или фауъл, или пресол, или праз с орз. Мизина от абаджите си носеха сирене и сядърма от Копривница и купуваха в Париград само хляб и зарзават. Това правеше разности им извънредно леки. Абаджите пристигаха къде края на септември и след Коледа, ако си изпродадяха стоката, захващаха да си завинават за Копривница. За Великден не оставаше почти нито един абаджия освен ония, които имаха съдружници и стоеха в Париград годишно по изреждане. Голяма част от гьоргийците и дромчетата бяха семейни хора и живееха по махалите, а одаите в Чорачи хан служеха само за кантори. Копрившениците обаче гледаха с лошо око на ония свои сънародници, които започваха да остават ноша по махалите; те ги считаха предвартелно за пропаднали хора и фактите подтвърждаваха до голяма степен техните предвиждания и стракове. Отидеше ли някой абаджия да живее по махалите, неговите разности преди всяко се улъчваха, а след това идваше отслабване на нравите, забравяне на Копривница и т.н. Добър абаджия беше оня, който се прибираше в одаята си, щом мръкне, който оставаше на *шекек* и който избягваше да посещава гостилниците. Това се отнасяше за майсторите; колкото за калфите и чираците, от само себе си се разбира, то беше и невъзможно иначе.

Законът за спестяване „пàра по пàра“ важеше не само за еснафите, той важеше за всички, които искаха при тогавашните условия да имат било капитал, било скътани „бели пари за черни дни“. За добруджанските овчари котленци З. Стоянов пише:

Като се изключи времето, когато доят овцете и сиренето е в изобилие — единствена тяхна гозба, останалото време от годината те натъват *сухий хляб*. Кисело зеле и пипер не употребяват, защото с тях се явяло много хляб и разности стивали големии. Лук и праз само купуват, но и той се държи под ключ и се раздава с марка от страна на одаджията. Нама пример почти някой от овчарите да заколи нарочно овца или агне за ядене. Омърсават се само с някоя безнадежно болна овца.[30]

За това се песне песента:

Долгерин яде спукан просеник,
спукан просеник и рѣдка коприва.

Чифчия яде бели сомунии,
бели сомунии, *чести бобове*.

Лази пестеливост като система на живота пазеха в съответна класова мяра и чорбаджииите. Някои от тях даваха образ на най-чудовищно скъперничество.

Главната тежест от храната легеше върху хляба. Гозбата служеше само да прокарва хляба, който обикновено се ядеше „Баят“ — престоил, — за да спори повече.¹

Това! Да се сложат две готвени на паралелата, да се яде някоя манджа размесом с някаква добавка (гарнитура), да се слага мляко в прълнените чушки или в таратора (който се състоеше само от вода, сол, опет и чесън), да се ръси болгурът със захар, да се правят салати, да се поднася десерт (за киселото мляко се правеше изключение) — значеше да се дигне на неукротим бунт цялото същество на еснафа.²

Във връзка с режима на хранене на еснафите М. Маджаров пише следното за начина на хранене на еснафите, които пътуваха от Копривщица със стоката си към Цариград и Анадола:

А когато сутрин минехме покрай някоя сетка или градска фурна и купувахме топли хлябчета — то беше за нас пиришество. Какво повече може да има едлин абаджия, когато има топъл хляб и сирене в пътуването си. В продължение на петнадесет дена ядохме само два или три пъти на гостилница, и то не всички другари, а само от по-охолните. Принцип на абаджииите бе „хляба да бода за паръ“. Никой от тях не беше само търговец, а и работник. Колкото по-малък беше капиталът на абаджията, толкова той се доближаваше до работника. Богатите можеха да си позволят разкоша на гостилница, но се стесняваха някак от устабашииите, които бяха запазили долу-горе старите си *капитали* и не можеха да изменят първоначалния си живот.[7]

Значението на хляба като основна храна даваше отпечатък и върху обичаите на еснафите и дребниите съществования.

¹ Почни да ядеш пред еснаф, особено ако си му гост, на един залък цяла маслина, цяла малка пържена рибка („А, бабо, ти ядеш по цели риби, ма!“), цяла печена чушка или прълна лъжича с кисело мляко, и ще видиш какъв прълн със стопански ужас и пронизващ поглед ще получиш.

² — Яж яйце, яйце и пол... а ти две брече... как не ти се пукна ме'от.

Заговя, когато могат баша ми гостувахте в София и биваше гощаван по този „разсинопинчески“ начин, освен че под разни благородни предлози откъсвахте да вземе повече от блудо, но когато се върнеше в Троян и мама го питаше какво правим, разбраг ли е как ми стиват печалбите, какво съм турил настрана, има ли някъкъкъ изгледа или признани да си купи и аз като всички благонадеждни хора нещо като керемидя, той отчаяно и безнадеждно отговаряше:

— Опе си питат г... какво да ядат.

Еснафите и на сватба даваха на младоженциите, преди да влязат в къщата на свекъра хляб и сол „за да се обичат като хляба и солта.“

На еснафска тайлага на Св. Васил (старата народна Нова година) за „богат желих“ пехча, *делга транза* — *честти коматти*“, честите комати — това бе главният признак на богатството, или поне това бе по измърчената от гладуване сиромашка логика на еснафа и дребния собственик.

Еснафът цяла година нагъваше боба от собствената си грана: през лятото на чорба, подкиселена със зелени джанки, през зимата сух — в гърне без масло, или пък подблаген със свинска мас.

Добре, че еснафът живеше в среда, близка до природата, и без да знае нещо за витамини и соли и без да знае нещо за значението им за тялото, по естествен вкусоев път разнообразяваше храната си с плодове (лете — пресни, зиме — сушени на слънце), зеленчуци (лете — пресни и готвени, зиме — на туршия), орехи, кисело зеле,¹ разсол, алабаш, рипа, гупия, варени и печени тикви, варена и печена царевича; иначе би се изложил на неспасяемо израждане.

Месо еснафът похапваше на Коледа, когато колеше собствена свиня, и на Гергьовден — от неизбежното обредно агне. Да се пооблажи в някой и друг свет ден през останалото време бе цяло събитие. Законите на еснафското стопанство правеха еснафа заклет вегетарианец: „Всеки ден Гергьовден — омръзна ми“ — шегувахте се той.

Ядене на месо не си позволяваха не само бедните и еснафите, които трябваше да дават пари за него, но и самите скотовъдци; не само между котленските овчари (не прости наемници, а собственици), но и в Панагюрище:

Грехота било и не напредвал онзи, който си закопвал овца или говедо от тамазлъка. Изключение беше само за кръпене, сватба, курбан, имен ден, но се гледаше крава или овца, и то да са ялови или стари, или ако пък овен или вол, да са такива, които ако не чинят пари.[9]

¹ Габровските хаджии през XVIII и началото на XIX и XX век на тргълване за Божии гроб вземали всичко необходимо за едногодишно пътуване: брашно, пестил, сирене, сушени сливи, дори и кисело зеле.[53]

Тук освен съображението за пестеливост се намесва и грижата за запазване на капитала: ако се почне „кесим“, без мара, да се коли добитъкът, какво ще остане за продан?

V

Към пестеливост и лишения еснафът привикваше от *системата на своя живот, от морала и от самообучението*.

Месеци и години старите странствуващи занаятчии и търговци се лишаваша от удобствата на семейния и домашен живот.

Панагорският джелепин оставяше стадото си, събрано из Сърбия, в Ихтиман, дохождаше в Панагорише, оженваше се и бързаше да достигне стадото към Одрин. *В тия лъшеници е кален характерът на голяма част от народа ни*.

Калоферските майстори оставяли в Калофер млада невеста на 20-40 дни, и когато чак след 2-3 години се връщали, заварвали вече чедо на 1-2 години, което плахо се гущело в майчините претърджи при вида на непознатия човек. Други оставили жена с дребни деца, ги намирали вече израсли момчета, които припкали и лудували, та вдигали къщата на глава или хрисими, хубавички момиченца, които помагали на майка си в къщи. А варната и трудолюбива невеста като Пенелопеа търпеливо очаквала своя мил съпруг, преда, тъкала, редила къщата и отглеждала бели, червени, чистички, кротки и послушни чедо под вешето мъдро ръководство на свекър и свекърва, на по-големи снахи, на стърви и зълви. Навън тя не смеела и глава да подаде, ни чужд мъж в очите да погледне. Ако понякога в празник тя стояла до вратнята и отдалеч се задалдил някой мъж, тя смутено и бързо се отдръпвала навътре и полекичка прикрепвала вратата.¹

VI

Моралът, чрез надзор и възпитание, насаждаше с всички сили и средства тази добродетел. Без когото еснафът не бе мис-

¹ Жените на добруджанските овчари не смеели да се омърсят с месо, защото веднага щели да чуят зад гърба си унищожителната присъда на общественото мнение.

— Мърът и сухотува в Добруджа, а тази *разсипница* му пунала края — *абе месо*.

лим. Да си — за еснафа значеше да работиш, да напредваш — значи да пестиш. Във връзка с това софийският кроач Коста Михайлов разказва:

От моето чиракуване най-паметен ми остана онзи ден, когато ми се чути иглата, а моят майстор (баша ми) тъй ме удари два пъти с дървения аршин, че се прехви одве. Но той не ми даде да плача, а каза:

— Защо не вардиш? Аз четири години шия с тази игла и пак си остана здравя, а ти сега я хвана и я строши...[3]

Гаровел купил на сина си нови обуша. Вечерта гръгнали по роднината гости. Из пътя в тъмното башата попитал сина си:

— А бе, Иванчо, ти с новите обуша ли си?

— Да, тате.

— Крачи по-надълго — добавил башата.[53]

Тези обаче, които разбираха значението на пестенето, трепереха да не се отърват никак и постоянно прибегваха до по-мощта на упражнението и самообучението в пестеливост.

Нам ни се вижда чудно, че Ганко Иванчин горил свещ за 10 пари, за да намери изтърваните 2 пари. Ако погледнем на работата от стопанско гледище, тя ни се вижда безсмислена. Но ако я схванем от *психологично-недагожко гледище*, тогава тя наистина се явява като добро средство за създаване навик да се пести. Бай Ганко изгаря свеща не за да намери двете изтървани пари, а *за да не изгуби навика да жали и последната пара*. Ако днес прежали една пара, утре ще прежали грош, а в други ден и къщата си.¹

За разбирање марката за пестеливост може да ни послужи следният разговор, чул недавна:

— Пустият му Петко, уж не харчи, пък всичко опитал.

— Какво направил?!?

— Пил боза.

¹ Доскоро троянецът гореше три киечки кибрит, за да намери една. Той губеше най-малко три надници в годината в борба да намали заплатите в популярната банка с 10%, което намалява с 0,23% лихвения процент, макар че такава дроб не е предвидена в лихвения, с който се изчисляват лихвите. Или за да спести 30лв. (при средна задълженост 15000 лв.), троянецът губеше 150лв. Това правеше дори и хора, в чиято партийна програма стоеше минимална заплата — 3000 лв.

VII

В пестеливостта на старите еснафи, както и на днешните еснафи от малките градове, Голяма роля играе организацията на домашното им потребление. Макар че еснафа живее от пазара, той се стреми да отива там като купувач колкото е възможно по-рядко. *В домашното си потребление той провежда с всички средства началата на затвореното стопанство.* Той потребява само *максул, т.е. собствени произведеници.* Всеки еснаф си има нива, лозе, бостан; храни свиня за месо, коза за мляко, кокошки за яйца. Той сам си приготвя вино, ракия, дребна покръшнина. Жената тъче платна и шащи за дрехите, меси хляб, приготвя сапун и всевъзможни предмети за домашна консумация.

Страхът да се не харчи парата, да се връзва в три възела, прави еснафа производителен универсалист. Този страх често взема *парадоксални форми.* Бай Стефан Урчев ядеше зелен боб от 30 лева килограм, когато същият на пазара струваше 3 лв., именно защото не искаше да дава пари за зелен боб. За да запази от реката едно място с 20 гнезда боб и да го напоява, той лично правеше такива баражи, каналзации, дървени виадукти, че домораслият боб му излизаше повече от 30 лв. килограм. Лятно време със запретнати крачоли той изтичваше ежедневно по 2 км и губеше по 1-2 часа, за да види дали патките не са бутнали виадуктите и да поправи разрушенията.

Баша ми харчеше стотици левове, за да запази чрез каменни дувари и браничи една съседна на бай Стефана градина, чийто брат реката постоянно подкопаваше, но всичко бе за вятъра. Той се отърва от тези разносики едва когато бай Стефан, за да напоява „златната“ си градина, направи на реката бараж, а под нашия брат — вада с такива грамадни камъни, че хората по-чнаха да ги използват за мост.

По негов пример пък горният ни съсед, дребен обущар, направи следното: за изправяне граничната линия баща ми му подари (и досега не мога да си обясня това чудо) един вългъл, широк към брега един метър и дългъл не повече от два метра. Каква бе използваемата площ на това парче, вие можете да си представите, като си помислите, че то се бе откъснало от сърнето на моя баща — върху него я можеха, я не можеха да се поберат четири гнезда боб. За да укрепя това място със съот-

ветно здрав дувар срещу реката, бай Марко Мигенов заряза обущарският си тезгях и чуковете и почна да вади и търкаля по каменистото дъно на реката такива големи камъни (малките не вършеха работа), че се пободя, лежа няколко месеца и лекари едва му спасиха живота.

Такава е непреодолимата еснафска стихия: за малко икономия си затрива живота.

Така създаваше своето имущество класическият еснаф. Той започваше с двете си чирашки ръце обикновено *от нищо* и с труд и пестене, събирайки капка по капка, грош по грош, трупаше камък по камък своето материално благополучие, орсъивайки го с творческа пот, обвивайки го с чувствата на съзнателно самоограничение и лишения.¹

Нама съмнение, че еснаф или дребен собственик, или приравнен към него е казал следното за теглото:

— Дали теглото на камъка, той се пръснал; дали го на дървото — изсъхнало — само един човек го понесъл.

VIII

Обичаят на пестеливостта — да се дава колкото може по-малко пари, да се правят колкото може по-малки разносики (масраф) — по силата на нещата засетна не само личното потребление на еснафа и дребния собственик, но и отношенията му с другите, с които той имаше да урежда търговски сметки, наследствени права, общо ползуване или за които трябваше *да прави разносики* по задължение на обичая.

¹ Затова не само еснафите, но и търговците наричаха имуществото си „мъка“. То се събираше с „триста мъки“, мъка да го икараш, мъка да го спестиш, мъка да го запазиш.

Така гласеше завещанието на най-богатия на времето си (преди завратата) габровски търговец Христо Рачков:

„...2500 гроша да се дадат от *маката ми* за Света Петка (черква) да се направи. 1200 гроша да се дадат от *маката ми* на сестрите ми по 200 гроша. 2000 гроша да се дадат от *мъката ми* на сирачетата — момичетата да се изжени. 1000 гроша да се дадат на *файда* (пол лихва) да работят за сиромаси, като доде Коледа, Великден, да им се купува по 50 или 60 чифта чехли дребни и едри, да се обуват сиромаси...“ [53]

С това въпросът за пестеливостта от личен стана обществен, въпрос на нравственост. Пестеливостта в случая прерастна в боткаджилък и скърперничество.

Еснафът всеки ден пресмяташе доходите, разходите, спестяванията и състоянието си в лири, грошове, пари и ботки — най-дребната турска монетна единица. Интересуващите го вещи за него преди всичко бяха една пена, една парична стойност, която той щеше да добие или загуби. На туй отгоре и печеленето вървеше парà по парà. Тук е основата на *сметкаджилъка* на еснафа и дребния собственик и на неговия *боткаджилък* — *сметка до най-дребната монетна единица*.¹

Боткаджилъкът на еснафа и дребния собственик, тънките му сметки, неговото цепене косъмà на две, а като въпрос за шампионат — на три, ги караха да виждат работи, невидими за човека, който не си стига толкова душата.

Когато купуваше прясно мляко, еснафът искаше да се вземе пред вид пияната от наливането, която или изпърляше напразно мярата, или стърчеше в повече отгоре.

Когато купуваше жито, царевича, сурови сини сливи и други такива неща не на тегло, а по обем, на крина, в насипно състояние, той гледаше чувалът или сандъкът, от който се насипваше стоката, да стоят колкото се може повече нависоко, та при падане стоката да се набива и да дохожда повече кила в един обем.

Обратното правеше той, когато бе продавач. Тогава прибиждаваше и завираше колкото може повече двата съда и вместо да насипва със сила, най-нежно и деликатно преместваше житото, сливите и пр. от единия съд в другия.

¹ Този *боткаджилък*, тези тънки сметки за масрафа, за загубено време дребният собственик проявяваше и към таква възнишени от днешно гледелище работи като просвета, самообразоване.

„Моята майка — разказваше в спомените си К. Бозвелиев — ми е разправяла, че когато баща ми бивал тук, в Казанлък, зачитал се вечерно време до полунощ над книги и вестници и *изгарял по две до три свещи при това четене*.“

За тази пестелива майка не било важно толкова четенето, колкото двете лосни свещи. Може би пък с това тя да е искала да каже колко много мъжът и пенял науката, за да бъде готов да жертвува всяка вечер по цели две лосни свещи. Така или иначе, и в двата случая нис стоим върху плоскостта на боткаджилъка.

Той прави сметка на ракията, която остава по вършността на мярата и се окапва в новия съд. Прави сметка на зехтина, който се олепва във вършността на мярата и я прави по-малка, и настоява да се изцеди най-добре няколкото капки зехтин. Изобщо неговата вещина по началата на размерването и разтеглинето е ненадмината.

Аз и досега потръпвам от досада и отвращение, когато си спомня какви тънки сметки от по няколко уравнения правеха не само баща ми и майка ми, но и всички познати еснафи, когато трябваше да купиш някой подарък за сватба или кръщение; когато трябваше да занесат дар на кума; когато трябваше да посрещнат гости. Целта на тези тревожни съвещания бе да се установи абсолютно равенство между даваното и това, което щеше да се получи: да не се даде повече и направи загуба, или пък да не се даде по-малко, с което биха се посрамили пред хората.

Винаги когато еснафът (и дребният собственик изобщо) трябваше по обичай да даде нещо, помощ на бедни, на пострадали, за обществени цели, пари на децата за сурвакане, пари на годеница или невеста при сватба или годаж, „изпратетек“ при заминаване за чужбина, „мюдже“ при връщане, пари на децата си за учене, за образуване на капитал, за подпомагането им и пр., той бе във видим смут относно това, колко да даде: да не е много с оглед на разсищиничество и да не е малко с оглед посрамване. Тази средна мярка всеки ден по няколко пъти въртеше и измъчваше колебещата се между двата свята душа на еснафа: старата родова човещина и алчността на паричното общество, на обществото на собственика. Смазан от това противоречие, еснафът непрекъснато даваше материал за психологията на мижитурката, безсилен и нерешителен пред силите на живота, които раздвояваха и разпадаха не само душата му, но и самото му обществено положение: или го пращаха при благодушието на наемника, или при егоизма на успяващия собственик.

IX

Преди Освобождението боткаджилъкът прерастна в Габрово в масово скърперничество и вариклечовщина, които станаха стил на габровския живот.

Скърпничеството на габровци не е габровско. То е общото скърпничество, възникващо винаги, щом са налице стопанско-обществените условия за това. Така че скърпничеството на габровци не е плод на някакъв особен габровски характер, на особен състав на кръвта на габровци, нито пък някаква биологична расова габровска черта. Сигурно планинците, които отиват за пръв път в Габрово, донесат старата си патриархална широта в душата, за да я загубят в условията на габровската обществена среда. Ето какви бяха тези условия:

Габрово не бе единственият град, заселен в планинско място. Но няма друг град, където жителите да са лишени напълно от някакъв максул (собствени земеделски или скотовъдни произведения). Хотел имаше местно и добруджанско скотовъдство; Панагюрище и Копривщица имаха освен скотовъдство и малко земеделие; Тетевен също. Габровци обаче трябваше да купуват всичко на пазара. Те напълно висяха на парата и на нейната неотразима логика. Габровецът не можеше да пести от некултуване на плодове, зеленчук, боб, орехи, мляко. За него всичко това бе стока, срещу която трябваше да плаща, бъркайки със световна мъка в кожената си кесия.

Поради липса на максул габровецът, от друга страна, бе лишен от естествената възможност за упражнява в съответна мяра старата патриархална човешина чрез раздаване на първия плод, чрез общи трапези, курбани и свързаното с тях раздаване. Това раздаване бе възможно само там, където раздаваните предмети не бяха купувани, където хората не смятаха да продават максула си и където следователно отделянето от максула бе безболезнено.

Така че габровецът бе прълен пленник на парата. И понеже в Габрово всичко бе на парата, габровци първи разбраха най-добре, че парата е сила на силите, и затова с най-голямо съревявание почнаха да я гонят, организирайки по нейната студена счетоводна логика всичките си отношения: евтино купувай, скъпо продавай; не харчи пари без сметка и без лична полза; *гледай да не замине никъде от теб*; чисти сметки — добри приятели; никакви съдружия — всеки да си знае сам сметката; на вълка вратът му е як, защото сам си върши работата; орташката кобила и кучетата не я ядат.

При тази постановка ние вече разбираме къде са корените на габровската душевност, такава, каквато ни я дава историкът на Габрово, габровецът д-р П. Дончев:^[53]

Габровецът е хитър и спекулант. При умел, лек и весел начин на действие той лесно привлича клиентите си.

Той е пестелив. На външния разкош не е държал и не държи. Напротив, с външността си е прикривал истинското си материално благополучие. Правилото е: да се остави нещо на страна за черни дни.

Но габровецът е завистлив поради съревнованието, защото парата е мярка за човека. Стремещт да се покачат заедно със стълбена на жълтиците ихтибарът и общественото положение прави завистливи още неупените.

В своите лични работи габровецът се пазил от всекиго. Той е затворен и недоверчив. За него всеки преди всичко е враг, защото габровецът е в борба с всички: скъпо да продаде, евтино да купи и от всяка работа ползата да отиде в неговия джеб, а за ближния си да остави останалото.

Габровци всякога предпочитат да търкуват сами, съдружията не са чести. Главната причина е тънката сметка да не замине нещо от единия за сметка на другия.

Габровската пестеливост създаде единствените у нас обичаи на „габровското госте“ и вариклечковщината.

Габровците държат много на добри съседски отношения.^[53] Ходят си често на гости, особено зимно време „със саханите“ (всеки си носи яденето), а на Геръвяден дружно, кошийски и роднински на обща трапеза си ядат агнето.

На гости всеки габровец разтваря месала си, яде само това, което си е донесъл, пие от собствената си дамаджана, прибира каквото му остане, и си го връща в къщи. Добри приятели — чисти сметки.¹

Когато габровски търговци или кърджии отивали по далечни пазари и по панарири със стока, понякога си готвели ястие на друтарски начала. Всеки си купувал отделно парче месо, от каквато част на животното обича и колкото иска тежко, и туряли всички късове да врат в общ съд. Преди това обаче всеки връзвал на своето парче малка белязана *кличка* — да познава своето парче, когато яденето бъде готово.

¹ Собствено и ние — съвременниците на продоволствените затруднения по време на Втората световна война — разбрахме общественото осъзнаване на този обичай. По липса на хляб, а не по липса на добри чукетва всяка покана за обяд се придружаваше с едно: „Молим, носете си хляба.“ С увеличението дажба на хляба това „молим“ вече не се чу.

X

Доста време след Освобождението България бе страна на дребното производство и дребната собственост, поради което продължаваха да важат в съответна мера съобразно с новите условия битовите закони на класическия еснаф.

Пестеливостта, като съставка от мирогледа на дребния собственик, сега бе атакувана вътрешно и външно. Вътрешно — чрез увеличениите в сравнение с турско време данъци, необходими за изграждане на новата капиталистическа държава, и външно — от начина на живота на чиновниците, които, ядейки еснафски пари, съвсем не се мъчеха да живеят по еснафски: ставаха след високо огряло слънце, почваха работа в 8 часа сутрин и работеха само 8 часа, пиеха всеки ден на закуска мляко, ядяха често месо, не пазеха пост, носеха чисти дрехи от европейско сукуно, лъснати обушца, носеха връзки, след 25-годишна служба, още здрави и прави, „като просяци“, без да работят, получаваха глъсти „пенсии“, ходеха на театър, вیرهа глава и се чувтвухаваха господари в държавата.

Ние ще видим каква роля в политическия ни живот играеха тези въпроси и начинът на тяхното поставяне, как бе експлоатирано от всички партии, дори от социалистите (широките), това отношение на дребния собственик към собствената му държава, от която искаше запазване на своята собственост, но това да става ей тъй... някак без масраф или с много малко масраф; как бе експлоатирана неговата завист към стопански по-добре поставените, както и чувството му на равенство и желанието за нивелиране на всички, особено на плащаните от него държавни служители.²

Можеше ли да бъде другояче, когато самото Народно събрание в първите години даваше следните картини:

¹ Направили едни циганини цар:

— Ами хляба кой ще дава? — бил първият му царски въпрос. Външният разкош за българите при техния необичай да харчат е ужас, особено онзи на държавна сметка — белжеи Иречек.[31]

² Когато преди Освобождението в Прилеп се организираше македонска община, за неин секретар бил избран М.Кусев, по-късно ръкоположен за владика. След избора той се обърнал с тези думи към избирателите си — повечето еснафи:[52]

— Благодарям на народа, шо ме уважава да му слугувам.

Селяните глупаво седят и дигат ръце под команда. От 15-те франка, които получават дневно, харчат едва 1 франк, ядат кромид лук, хляб и ракия и живеят в миризливи ханища купом около мангалите. Купуват си волове. Турците (около 15 души) са съвсем пасивни. Един от тях (Осман ефенди) им прислужва като домашен слуга: носи им дърва, вода т.н. Виждам го на обяд от ресторант „Паризьен“ в Бяла мръсна чалма-ямурдук, с остра брада, големи хлябове и връзка зеленчук в ръцете му, с жизнерадостно лице да припечелва към 15-те франка още няколко гроша.[31]

*

Тези закони на еснафското стопанство създадоха еснафската собственишка стихия. Тази стихия се прояви в три направления: 1) собственически оптимизъм; 2) страхотна привързаност към дребния интерес и към нещата от еснафското имущество и 3) в индивидуалистично еснафско самочувствие.

СОВСТВЕНИЧЕСКАТА СТИХИЯ НА ЕСНАФА И ДРЕБНИЯ СОВСТВЕНИК

I

Класическият еснаф печелеше от един пазар, който до 1860 година, а за някои занаяти и след това непрекъснато се разширяваше. Но поради ролята на паричните средства, въпрос, който подробно разгледахме, не всички правоспособни майстори ставаха башкалии и забогатяваха. Успяването в занаятите — и в тези, които искаха голяма сермия, и в тези, които не се нуждаеха от такава — се градеше главно върху личните качества — поради ръчната техника на труда и нуждата от лично участие и ръководство. Личните качества, ако не можеха да доведат до пряко забогатяване, размекваха сърцето на някой „паралич“ човек, който се сдружаваше с младежа, давайки му необходимия капитал¹; създаваха сигурност у кредиторите; най-после правеха го зет на някой по-заможен еснаф или търговец, от ръцете на когото той получаваше не само булка по мерак, но и капитал по мяра.

Абаджилък, папукчийство (дикиджийство), мутафчийство, кожухарство и много други занаяти можеха да се почнат с големи ръце от нищо и при съответно напругане на личните качества (и безспорно при съответен подбор, при който много окапваха и оставаха наемници) можеше да се направи завидно поприще.

Поради всичко това преди, па и дъглог след Освобождението се смяташе (не винаги правилно), че всеки способен, трудолюбив и редовен младеж по начало може да стане от чирак башкалия и да забогатее ех *piñilo*; че бедни и наемници остават повече втора ръка хора, мързеливците и пияниците. Поради това и наемниците се гледаха с презрение като по-долно качество хора.¹

И макар конкуренцията на индустрията и законите на съвременното стопанство да направиха вече невъзможно забогатяването само от труд и пестене, *еснафският стопански*

¹ Терзи из село ходи,

с игла се хвали,

с аршин се надига.

оптимизъм, във форма на дребнособственически илюзии, и до днес (1932 г.) все още е деен и още се марка като мечта в съзнанието на младите чираци.

Това несъответствие между *стопанските закони* и *душевността* можем да намерим изразено в статистиките за най-хонтирирания занаятчийски град в България — Троян. Анкетата на БЗКБ в 1933 г. установи, че в 1933 г. в Троян е имало: 509 души самостоятелни майстори (башкалии), 117 души несамоходни майстори — наемници, 176 калфи, 47 чираци, и че като се почне от 1898 г., в Троян всяка година се откриват само 8 нови работилници. Ясно е при това положение, че нищожна част от тези 340 души несамоходни майстори, калфи и чираци ще станат башкалии. За да станат всички такива са необходими 42 години.

Въпреки това на въпроса на моята анкета между чираците (1932 г.): „Може ли днес да се стане башкалийк?“, отговориха: 17 души с да, 15 души с не; 10 души не могат да отговорят.

Останалата част от анкетата показва обаче едно отражение на стопанското битие в съзнанието. На въпроса: „Как може да се забогатее днес?“, отговориха: 7 души — от пестене, 8 души без отговор, 14 души — от наследство, 2 души — не може, 3 души — от кражба; и единични отговори: „който върви с колелото“, „държавна дапавера“, „който плаща 10 кила за 8, а продава 10 кила за 15“, „наследство, пестене и немъчени пари“, „лъже, краде, получава пари от баща си“ (двама), „стават богати, които имат богати родове и ги назначават на служба, или ако бащата е пенсионер“, „нещастна работа“.

На въпроса: „От къде може да се вземе капитал?“ — отговориха: 5 души — от спестяване от работа; 2 — не знаат; 4 — отникъде; 2 — като се заложат имотът на бащата; 22 — от популярна банка, ако имаш добри поръчители, „но мъчно се връщат“ — пише един; 1 — ако си честен — под лихва; 1 — откъдето дадат.

Еснафското стопанство е неустойчиво. То се колебае между забогатяването на отделни единични и същипването на мнозинството. Това колебание от стопанството преминава в съзнанието на еснафа и *определя неговото политическо съзнание и психологията му*. Благоприятната стопанска конюнктура съживява еснафския стопански оптимизъм; обаче настъпи ли кри-

за, еснафът се настройва англисобственически и минава наляво. Но за да можем да осветлим напълно колебанията на еснафа, нека разгледаме и втората проява на еснафската собственическа стихия — привързаността към нещата от еснафското имушество и господството на дребните интереси.

II

Дребният собственик е дребен за това, защото в приходите му се мъркат само дребни числа. Всяка спестена пара, всеки купен предмет се отделят от залъка. Дребният собственик не само присъствува на раждането на всяка вещ в своето имушество, но и голяма част от тези вещи са плод на неговия личен труд и глад. Оттук иде *кръвната връзка между дребния собственик и вещите на неговото имушество*.

Старият еснаф започваше обикновено с две голи ръце като сопололиво чираче, завървяно между парцалите и мешините в някое кьоше на занаятчийската работилница, и от нищо с изтезание и гладуване, грош по грош, парче по парче събираше дюкян и дом. Всеки нов грош в теглера му бе прикиточване на една драма от усилгия, тревоги, пестене, мъки и мечти. Всеки грош се откърваше от душата му и носеше парченца от тази душа. Години отнапред пред неговия взор се мъркаха вещите, които той трябваше да купи в къщи, за да измери постигнатия ранг и да си създаде удобства според обществения си ръст. Години наред преди тези вещи да влязат в къщата му, те бяха неотлъчно в душата му и се срестваха с нея. Загубата и на най-малката вещ бе пала стопанска и нравствена катастрофа.¹

Още по-почетно място в душата на селяка заемат образите на неговите волове, крави и телци, овци, овни, пилгата и агнетата, които той често пени повече от жена и деца.² Те се раждат в

¹ Омарният поибренски пълдар Рамчо ата бил предупреден от първенците на селото преди Априлското въстание, че пошото иде и че е време да се очисти от селото. Рамчо в началото не повярвал. После се убедил и се съгласил да бяга, но като му дошло на ум, че има ризи в селото, дадени за пране, пак се върнал... за да намери смъртта си (З. Стоянов, Записки, с. 515).

² Селянин носи две рецепти в аптеката: едната за болната си жена, другата — за болната крава.

— Па внимавай добре — обръща се той към аптекаря, — да не объркам нещо рецептите, та да отровим кравата, че какво ще права без нска.

ръцете му, растат пред очите му, вземат кърма и сол от шепата му, той ги гали, радва се на техните игриви скокове, те са му другари и приятели. Той има човешки-нравствено отношение към тях.¹

Когато гори къщата на един еснаф, наблюдавайте какво най-напред ще почне да спасява. Той почва да изнася първата вещ, която види, безразлично дали това е някое вежто корито, някой празен сандък, или чувал със скъпа стока. Той е свързан така тясно с *всяка вещ* от имота си, че не може да се откъсне от тази връзка и да направи преценка кое обективно е най-ценно, та да го спаси най-напред. Той не е в състояние да прескочи изпречилата се пред очите му вещ независимо от нейната стойност.

На тази кръвна връзка между дребния собственик и вещите на неговото имушество се дължат масовите случаи, когато при пожар родители в усилията си да спасят добитъка и вещите забравят малките си деца в огъня.

Капитан Дренски ми разправи за удивителни спени, станали през 1941 г. при пренасянето на нашите изселници от Северна Добруджа. Оставете настрана пренасянето на ръждясали и негодни обръчи, счупени дъги, изгнили дърски и всевъзможни други боклуци, незаслужаваци и навеждането да се вземат, камо ли пренасянето им по железница и с каминон, но могло да се види как трима души едва мъкнат каца, пълна с пръст, в която унило се клати осланена хризантема. Изобщо наблюдавали се същите спени, които Вазов описва в „Нова земя“ при бягството от Сопот.

Дойде ли ред пък за вещи, изработени от ръката на самия дребен собственик, той става неукротим.

¹ Миналата година Стоян Змиряра от гара Земен, Радомирско, купи билет от държавната лотария на кърмета на матарето си, защото неговият кърмет, откакто се родил, не само на държавната лотария, ами навсякъде не работел. И не щеш ли, на матарето се паднаха 2500 лева. Тържествуващ, бай Стоян заведе матарето в Кюстендил, купи му ново седло, нов юлар, нов гердан от сини мъниста, залепи му една хилдърка на челото и се фотографира за вечен спомен със своя щастлив приятел. Само за едно искрено съжаляващо бай Стоян: че не му се паднали поне 10000 лв., та да купи на матарето и матаричка...

Когато му изгори плевнята, той обикаля вглените и се трохка: „Бре, мама му стара, вътре имаше един кош със слама.“ Плевнята са правили чужди хора, но коша е правил самият собственик, затова той жали коша, а не плевнята.

Преди години придошлата Бистришка река отнесе в Панчарево известния на богатите софийски ресторат „Абашия“, чийто бюфет бе украсен с големи буркани с компоти, лично производство на мадам Вилфан. Когато журналистите отидоха при останалите от ресторанта дувари на мазето и завариха там мадам Вилфан, първите ѝ думи бяха за бурканите и компотите, а не за ресторанта.

Идете и застанете на края на с. Шипково, Троянско (отдалечено 14км от Троян), и помолете първия дърварин, който кара със своя кон товар дърва за Троян, да хвърли дървата и да ви закара с коня в града, като за това му предложите повече, отколкото струват дървата, ще видите, че той решително ще ви откаже, макар вие да тежите по-малко от дървата. Ясно е, че към тези дърва той има освен стопанско и някакво нравствено отношение.

Майката на о. Пахомий през време на обсадата на Дряновския манастир всеки ден редовно излизала на двора да храни кокошките, макар че дворот непрекъснато бил обстрелван.^[33] Като дете аз се учудвах на удоволствието, с което баща ми изяждаше коравите остатъци хляб от обеди или вечерята и изостаналото ядене. Трябваше да стана сам глава на семейство, за да започна и аз с бащиното удоволствие да ги изяждам — „заян да не става“.

Ако не сте били в досег с еснафи, вие едва ли бихте разбрали какво значи „тревога за недостригания калпак“, т.е. *откъсване от недовършена работа*. Еснафът може да отива на война, може да отива да прави революция, може да умира — неговата последна и постоянна мисъл ще бъде мисълта за недостригания калпак.¹

¹ Един от младежите, които при Старозагорското въстание зарязаха дюкяните си и тръгнаха с четата на Стамболов към Балкана, беше и дюкянджийчето Бойчо Атанасов, който обаче по думите на Захари Стоянов „не преставаше да говори какво ще кажат съседите му турци в чаршията, като видят на другия ден, че дюкянът му е затворен“ (Записки, с. 163). И наистина, за еснафа затворен дюкян е равносилно на гражданска смърт.

Тази привързаност към вещите и интересите на имуществото си дребният собственик и приличните му по душевност проявяват дори в такива трагични случаи, че поведението им в такава обстановка се претваря в най-чист хумор:

Бохор умира. Около смъртния одър е събран цялото семейство.

— Тук ли сте, деца мои? — едва се носи гласът на умирашлия.

— Тук сме, татко — отговарят хорово децата.

— Нием?

— Тук съм, татко.

— Монс?

— Аз съм, татко.

— Ребека?

— Тук съм, татко.

— А кой останал на дюкян?¹...

В 1888г. копривщенският чорбаджия скотовъдец дядо Беньо Цървулджията бил повикан като пострададо лице по делото на Яка разбойника в София, който беше го обирал и водил по планината за пари. В показанията си той изповядал в заседанието на съда, че Яко му вързал ръцете и щял да го коли на неговата мандра. Но преди да стане това, Яко заповядал да заколят един овен от стадото на дядо Беня.

— Господни войводи, не бива ли вместо овен едно ярецие да си заколите, те са по-слабки — казал дядо Беньо.

На въпроса от страна на прокурора защо той поискал ярецие, а не овен и как му е дошло на ума за подобни работи във време, когато ще го колят, дядо Беньо отговорил: „Е, мило ми беше за овена, защото новече струва!“^[30]

Вижте сега как как описа затрупването си под разваляните при атентата в черквата „Св. Недела“ в София през 1925 г. бившият министър на правосъдието П. Пешев, като обърнете внимание на реда, по който е дошъл до съзнание на опасността от загубване на *шапката си* и от загубване на *живота си* — за какво му е дошло най-напред на ума:

С голям труд измъкнах краката си, понадигнах се и се изправих. Тъмната се беше вече разнесла. Озърнах се наоколо. Сързах току до мене мъртвия вештен. Коркучие. *Поегнах за шапката и бастуна си*. Не ги намерих. Поокопитих се. *Помислих*, че е възможно да *избухне нова бомба* и че с вероятно свързклятниците да навлязат в черквата и да *позубят всички ни*. Видях након хора, които, за да се спасят, се хвърляха през прозорците.^[19]

Че потърпяването на бастуна и шапката може да бъде първата мисъл и първото движение на този връщалец се отново към живота човек, може да се обясни и с рефлексността, несъзнателната навичност на тези движения. Да стане това, разбирам, но ненамирането на шапката да направи такава *потресно вие-*

чамлене на този еснафски син, че да ги пише в спомените си наред с такива наистина потресни събития: стромоляване на черквата, мъртви генерали, бигаши от ужаса на смъртта хора, тревога за нови взривове, това вече не ще е само рефлексност и несъзнавана привичност, а кръвна връзка на дребния собственик с вещите му, чиято загуба го друса със същата сила, с каквата го друсаат многокилограмните бомби и призракът на смъртта. *Дък и какво е за еснафа живот без имот?*

Тъкмо поради всичко това преди Освобождението нито копирившенските скотовъдци, нито добруджанските овчари от Котел, Градец, Жеравна приемаха за овчари хора, които нямаха поне 10-15 овце в стадото. *Защото „не ще ги боли сърцето за имнето“*. По същата причина на младите овчарчета даваха по едно шиленце — да се чувствуват още с отиването при стадото собственици и със съзнанието на такива да почнат овчарлъка.

1 Ние имаме също такава история от по-старо време. След потушаването на Видинското въстание турски паша пристига в едно село, събира селяните и ги пита за причините (болките), поради които се били възбунтували.

От селяните се отделил князът (незът, кметът) им и се изправя пред пашата, за да обясни, но без да си свала капата — никои до тогава не му бил казал, че пред големец се стои със свалена капа. Пашата, считайки това за дързост, го изругал и му залепил такава плесница, че капата сама оголила княжевата глава и се търкулнала на земята. Князът чистоосърдечно се навел да си прибере капата, не виждайки нищо чудно в пашовата плесница.

— Бигай, кнезе — викнали му селяните, — селото ще ти плати капата.

ИНДИВИДУАЛИЗМЪТ НА НАШИЯ ДРЕВЕН СОБСТВЕНИК

I

Индивидуализмът като нравствено явление е, исторически взето, проява на обособилата се под влияние на общественото развитие и осъзнатата се като отделна стопанска и нравствена единица личност. Индивидуализмът като нравствено явление възниква, когато личността се открие в областта на частната собственост и стопанската дейност, в областта на умственото творчество и държавното управление. Той пролича, когато в основата на нейната дейност легна частният интерес и личната инициатива; когато плодовете на нейния физически и умствен труд станаха дело предимно на личните и усилия и качества; когато тези плодове се явиха „осъществяване на тази личност“, възплътяване на нейните способности, дарби, ум, воля, енергия и други качества. Седна дума, когато нейният живот в главните си линии стана нейна лична история, проява на личността с нейната особенност, неповторимост.

За да разберем това, което същевременно значи да разберем, че индивидуализмът не е проява на някаква извънсветовна същина на човешкото съзнание, наблюдавана във всички времена и при всички хора, а обикновен *обществен производ*, появил се при *определени* обществени условия, достатъчно е да разгледаме степенята на обособяване и самосъзнаване на човека от родовото общество, който човек не познаваше индивидуализма, или поне не го познаваше в онзи качествено нов вид, в какъвто ни го поднесе цивилизацията — времето на частната собственост.

Нама съмнение, че и първобитният дружен човек от родовото общество (първобитния комунизъм) е имал *съзнание за себе си* като нещо отделно по тяло и душа, но това обособяване, понеже не беше и стопанско, и нравствено, не можа да стигне онази степен, която е необходима, за да се получи ново качество: индивидуализмът, съгласно със закона за прерастване на количеството в качество.

Колкото и внушителни да ни се виждат хората от тази епоха като отделни лица — пише Енгелс, — толкова по-нерзаличими са те един от друг.

И нанстина, поради липсата на частна собственост, на лични стопански и нравствени интереси първобитният дружен човек нямаше права, чрез които, противопоставяйки ги на другите, да се обособи като отделна стопанска и нравствена единица. Всичко бе общо: ползуване на земята и оръдията на труда, трудът, потреблението, радостите и скърбите. Трудът на нивата, на лозето, в гората, по ливадите бе общ за целия род или цялата заедруга. Той бе разделен само по полове и възрастни. Плодовете от този труд бяха общо дего и общо притежание. Никой не можеше да каже коя част е производ само на личните му усилия и качества.

Трудът на орача и овчара бе от такова допотопно естество, че не даваше възможност за лични прояви, за отличаване, за появата на личност.¹ Всички орачи, копачи, жетвари и овчари вършеха едно и също, винаги едно и също, и то това и тъй, както са го вършили и техните прадеди.

Този вечно същ труд създаваше еднакъв бит, еднакви грижи, поставяше еднакви задачи и събуждаше еднакви мисли и чувства у всички:

Едно кроти крояха,
Едно шити шисха,
Едни думи думяха.

¹ Тази книга написана като член на малка войнишка група, квартируваща в един изоставен чифлик, някъде между Беласица и Круша планина. Ние из-ползувахме обширната площ на чифлика, за да си насадим почти всички земеделски произведения: паревина, слънчоглед, дини, пъпеши, краставици, домати, кромид, чесън, а селани с наше разрешение сееха още жито и памук. Сега аз за първи път, и то изумен, виждах, по-право разбирах, колко велико и учудващо е творчеството на природата, която от тези невзрачни семена, които ние така нехайно хвърляхме в черните бразди, създаваше такива многообразни форми на развитието и обособяването, и какво нищожно и безлично участие вземахме ние в този процес: едно глупаво копане и поливане. Без каквото и да е напрежение на ума и усилие на волята и ръката ние чакахме и дочакахме узрелите плодове — края на този велик творчески процес.

И само като помисля за адвокатския си кабинет, пълен с напрежението на невърастенята, в който всеки ден трябва да си блъскам главата над най-малко двадесет все по-нови, по-разнообразни и неповторими казуса (случая)...

Първобитният дружен човек нямаше откъде да получи подтик да схване себе си като нещо противопоставено на другите с особена лична стопанска, умествена или нравствена сила, с цялото помощ да дели мегдан, да се състезава, сравнява и надпреварва с другите; която сила да създава у него чувства на самодоволство, лично превъзходство, гордост; която иска да подчертае с всички средства на показа, за да предизвика признанието, хвалбите и ласкателството на заобикалящите го.

Той бе силен със задругата, богат с нея, горд с нея. Той не казваше „аз“, а „ние“, не: „Аз съм д-р Васил Ханджиев“, а: „Аз съм от Цървовци, Баровци, Лингорите.“

Той имаше име, но това име не играеше никаква роля в личния му и обществен живот. Неговото куче по-често чуваше името си, тъй като хората се обръщаха помежду си с названиа, изразяващи обществените им отношения по роднинство и брачно състояние (дядо, бабо, вуйчо, брайно, моме, войно, невесто, булка) и по възраст.

Той нямаше лично мнение, първо — защото нямаше лична позиция спрямо другите хора и света, и, второ — защото нямаше по какъв повод да се дели от хората. Поради това всички се ползуваха от общия склад от поговорки, производ на общия вековен опит.

Той почти нямаше личен интимен живот. Като се почне от раждането му и се свърши със смъртта му, всичко ставаше пред хората и с тяхно участие. Дори първата му брачна нощ бе под надзора на обществото.

Външните белези на личността не само че не целяха да подчертаят личността и да я отделят, но, напротив — служеха да я оприличават напълно на другите. Всеки се обличаше, носеше, стрижеше съобразно с важещия тип — „както всички хора“.

Изобщо главната грижа на първобитния човек около личността му бе: „Да е като хората, да е с хората, да не се дели от хората“, защото иначе: „Какво ще кажат хората, нагли е срамота от хората.“¹

Почее поради липса на частна стопанска дейност първобитният дружен човек нямаше лична стопанска кариера. Поради липсата на държава, държавна власт и управление той не

¹ Подробности в първата част на книгата ми.

можеше да се противопостави на другите като властник. Стареишините Баха не управители, а представители и ръководители. Поради липсата на научна дейност не можеше да има особени умствени различия между хората. Отделянето на „знайлии“ — врачки, баички, вражаллии (жреци) — бе още зачатъчно, без особен качествен превес.

Поради това отделните хора нямаха отделен животопис — осъществяване на собствената им личност¹.

Те не познаваха *самодоволството*, което минавайки през гордостта, да вземе по-нататъшните форми на самохвалство, превземки, важничене, пози, гримаси, надменност, презрение към „по-долните“, големановщина (грандомания), мечти за величие и пр., *с които индивидуализмът прераства в егоизъм*.

Те не познаваха *глад* за *признание*, изразен в жаждата за известност, похвали, ласкателство, почести, поклонение, шум в пресата, портрети, юбилеи, титли, ордени, дипломи и всички останали прояви на честолюбие и славолубие.

Те не познаваха *култа* на името и жаждата за *безсмъртие*. Макар че с редица обреди се мъчеха да причинят известни желани от тях промени и събития, там никога не би дошло на ум да слагат главите на новородените в *чуртури*, за да станели после *чуртовии*.

II

Но ордата на Испериха покори славянските племена и установи над тях феодална държавна власт. Службите на тази власт, както и службите в църковното ведомство след покръстването ни, както и книжовната дейност, която се започна, създадоха условия за лични прояви, за лична кариера в областта на светската и духовната власт и в областта на книжнината. Създаването на частни поземлени боярски владения, появата на търговци и занаятчи обособи отделни личности и в областта на стопанството.

Но понеже за стопанска основа на обществото остана старото натурално земеделско стопанство от родовото общество, организирано по род и задруга, то селото, т.е. грамадната част от народа, продължи да живее векове след това в значителна степен при условията на старото родово общество.

Макар и в тесен кръг индивидуализмът стана познат и на нашия народ. По силата на нещата обаче той *сред управляващата феодална класа и сред търговците веднага прерастна в егоизъм*, поради което подробното разглеждане на неговите прояви ще направим в третата част на книгата.

Все пак, за да имаме представа за самосъзнанието на властника от онова време, ще приведа един документ. След покоряването на Самуилова България синът на Иван-Владислава, Аарон, отива на византийска служба и става управител на Иверия с титлата магистър. И ето какво говори той за себе си в един съставен от него надпис, изписан върху стената на съборната черква в крепостта Ани:

По волята и милостта на Бога, аз, магистър Аарон, възвелижен от преславните царства, в цвета на красотата и в годините на моят младост, дойдох на Изток в тая хубава изградена крепост Ани, издигнах всичките ѝ стени, като я укрепих с кули от камари камъни на здраво, дълбоко заложена основа. И на свои, в голямо количество изхарчени средства, аз с труд прокарах изобилна вода вътре в тази крепост за радост и разгледа на жалните.

Аз донесох грамотата за свободите със златен печат от самодръжната и порфирородна царица относително налозите върху къщите в този град и отнесително десетъка, който те давали ежегодно в размер на осем литри.

А също по просяба на подвластните аз отмених и изискването на две литри, който внасял мугасибът (контрольорът). Това е всичко. [34]

В тази автобиография вие виждате всички черти на индивидуализма, който посочихме по-горе. Всичко е осъществяване на личността на „аз“а, поради което и всички изречения са пълни с „аз“, „аз“.

III

След заробването ни от турците и премахването на старите ни управляващи кръгове индивидуализмът у нас се появи във възраждането като *друшвеност на дребния собственик*: занаятчия, обособилите се след разпадането на задругата селяни — едноличници — и на *дреднособственичката интелигенция*.

Възраждането бе процес на настаняване у нас на капитализма във всички области на живота: стопанство, политика, нрав-

¹ Индивидуализмът на едрите капиталистически собственици чорбаджи: скотовъдци, господаря, ляхвари, ако още като деца не бяха възпитавани в естествена среда, скоро прерастваше в егоизъм, телен от златния телен на бедлушната адчност.

ственост и душевност. Стопанско-обществените условия на Възраждането създадоха три обществени явления, които поради общококоренния си произход се намират в органическа връзка, а именно: създаване на Българската нация, на Българската демокрация и на Българския индивидуализъм като масова душевност.

Паричното разменено стопанство превърна България в стопанска общност и създаде общи стопански, политически, образователни и културни интереси. Борбата за Българска просвета, за черковна свобода и за свобода, т.е. за нова Българска държавна организация, обедини духовно народа ни в нация чрез отразяване на общността на бита в съзнанието. Ала тези обществени и класови борби на нашия народ създадоха началата и на *българската демокрация*, защото те не бяха нищо друго освен *активно участие* на народа в изграждане политическите форми на неговия обществен живот.

Но капиталистическото стопанство, основа на горните пропеси, бе и основата на пораждаване на *българския индивидуализъм*. Това стопанство създаде нови форми на стопанска и духовна дейност: занаяти, индустрия, търговия, наука, литература, не poznати на родовото ни феодално общество, основаващи се главно върху земеделския труд, чинто нови форми почиваха върху частния интерес, личната инициатива, личните усилия и качества. Тези нови форми на интензивен труд, които различаха на *личната изобретателност, находчивост, съобразителност*, усилия към съвършенство, съревнование и напредък с неограничена перспектива, не само че не обезличаваха личността, не само че я очертаваха като нещо особено, но я тласкаха да напруга, развива и *показва всичките си скрити физически и умствени сили*. Под натиска на новата обществена необходимост и личността растеше в дълбочина и ширина, тя се обогатяваше с нови качества, с нови културни и нравствени ценности.

IV

Досегашният индивидуализъм бе преходно явление, тъй както бе преходна и историческата фигура на неговия носител — *древния собственик*: занаятчия и земеделец и неговата интелигенция. Той бе *налице, докато тези древни собственици не бяха навлезли дълбоко във водите на конкуренцията*. Превръщането

им в едри капиталистически собственици: търговци, индустриалици — бе придружено с превръщане на техния индивидуализъм в егоизъм, а превръщането на повечето от тях в наем-ници отново ги връща към колективна душевност, само че на нова, по-висока историческа основа.

Досега нравственият егоизъм бе проява на стопанския. Личността се обособяваше като стопанска и нравствена единица. Поради стопанската и обособеност нейният индивидуализъм *бързо прерастваше в егоизъм* под влияние на *борбата с другите*. Също там, където *древният собственик* и неговата интелигенция се намираха в едно относително *мирно съжителство* с близките си, само там този индивидуализъм оставаше *душевност на очерталата се, но невоюваща с другите личност*. Почне ли борбата за първенство и надмощие в стопанство, власт, наука и слава, индивидуализмът става егоизъм.¹

V

Прочее след ликвидиране на феодалната ни класа при заоброването ни от турците *първият масов носител на индивидуализма у нас беше занаятчиството*.

Класическия еснаф отпреди Освобождението създаваше сам своята кариера. Тя бе осъществяване главно на неговата личност, на неговите лични качества. Еснафът започваше като *незрачно уплашено чираче* и при върховно напрежение на духовните си и физически сили, на ума, мускулите и стомаха си усвояваше занаята, отделише се, отварише дюкян, завърждаше капитал и влизаше в обществото.

¹ Поради това, за да се премахнат лошите страни на досегашния индивидуализъм и се отгеме възможността за прерастването му в егоизъм, трябва да се премахне обществено-стопанската основа за обособяването на личността като стопанска единица: частната собственост. *Човекът трябва да се обособи и организира само като интелектуална и нравствена единица*.

Бъдещият човек ще бъде най-пълната, най-богатата и без остатък проявила всякакви си заложби, дарби и особености личност. Умствените различия между хората няма да изчезнат, защото не ще изчезне съревнование, залог за прогреса. Но тези личности няма да се стремят към премина и надмощие в борба на един против други, а ще се съревновават в борбата с природата за общото добруване. И в това съревнование всеки ще разгръща своята личност, за да служи на себе си и на единното по интереси, идеали и нравствено социалистическо общество.

Той не беше задругар, чийто труд се вливаше по един неделен начин в общия труд. Той не работеше в една област, където се прилагат допотопни и прости правила. Той можеше да посочи всяка вещ от имуществото си, всяка черта от кариерата си като проява на своите *лични качества, на своя труд, на своята изобретателност, затова той беше личност, аз*. Селанинът рядко произнасяше и чуваше своето име. Той беше байо, чичо, бате, драгинко, дядо. Еснафът е вече уста Генчо, майстор Никола, чорбаджи Васил.

В селските народни песни *няма много имена, няма много личности*. Там има повече социални категории: „малка мома“, „добър юнак“, „ерген“, „вдовец“, „лудо младо“.

В занаятчийските народни песни се възпяваха вече личности:

Васила Петку думаше:

— Не стига ли ти, Петко ле,
двайсет години в Анадо
да ходиш с ножове и стругари?

...Рачо ковача (основателят на Габрово)

от Божениците,
че той рано става,
рано си зачуква.

Овчарят е овчар, защото *всеки може да бъде овчар*, но занаятчицата е Илия — *очертана личност*, — затова в една и съща песен момата само към терзията се обръща на име:

1 Народът ни запазваше в песните си само имената на лица, които го бяха поразили неизключимо със своята изключителност. Това бяха героите хайдутни и войводи (Страхил страшен хайдутин, Мануш войвода, Богдане, бог да те убие), лудите и непокорни момци, наричани обикновено Яна (луда Яна), и необикновено красивите жени (у Неделин слънце грее, то не било ясно слънце, най е било сама Неда).

Съзнанието на селяка, който се свираше в своите обори, който бе обезличен в своето безропотно подчинение на установената нравственост, с еднаква сила бе поразявано както от гордата и сурова безбитност на хайдутина, незнаеш топлика и спокойствието на собствения дом, даяката на жена и милувката на дете, а така също и от необикновената красота на някоя Неда. Нейните мисли, че всяка мома е могла да възхити народния певец и да изтръгне от гърлото му, от кавала му или от гуглата му дивните звуци на нашата народна любовна песен. Застанете пазарен ден край входа на който искате град и търсете първообраза на Неда. Много мъчно ще намерите някое търпимо приближение до този образ.

Маргита му потихом говори:
— Ей, овчарю, *шунливо сирене*,
да бих язе такива гледала,
язе бих ти пълен обор набрала.

— Ей Илийо, *Илийо, терзийо*,
ей Илийо, ти, пълна кесийо,
ти си арен, ти си ми прилика...

и пр.

VI

Каква роля игра индивидуализмът като нравствено явление в нашия обществен живот, прераствайки често пъти по неделим начин в егоизъм?

Нашите еснафи се създаваха сами, често пъти от нищо, благодарение главно на личните си усилия и качества. Те наистина имаха право да изпращат портретите си, като „хора от обществото“, снабдени с надпис: „Вижте как от нищо станах нещо“, защото наистина това бяха *хора без предистория*. Те с право се гордееха със себе си. Тахното самочувствие бе повишено: те съзнаваха пената си като хора. Съзнаваха и положението си на необходим слой в турската империя. Тези хора, които бяха свикнали сами да решават всички въпроси на своята професия и своята участ, не можеха вече да се примирят с мисълта *други* да решават обществените въпроси, що ги засягаха. Те, които бяха свикнали да получават почит и уважение към своите качества и трудолюбие, както и към цялата си личност, не можеха да се поддадат на внушението, че тахната народност, техните обичаи са нещо должно в сравнение с гръцкото. Прочее тези български занаятчици се срещаша с останалите народи, главно гръцкия и турския, не само в областта на стопанската конкуренция и съревнование, но и в полето на националната чест и на борбата за политическо господство.

Щом като тези занаятчици усетиха нуждата *да бъдат те* не само в стопанството, но и в обществения живот, те пожелаха и всичко да *бъде тяхно*: език, обичаи, носия, просвета, черковна служба. Така се роди борбата срещу гръцката просвета, срещу гръцкото черковно робство, борба за народна просвета и народна черква.

Зовът на Панасия: „Защо се срамните да се наречете българи“, не събуди тези еснафи да „опознаят своя род и език“, но изрази това, което бе станало в техния бит и в тяхното съзнание, а неговата история даде формули на техните стремежи и едно отлично за времето си научно оръжие за борба.

Същият процес ставаше и при *представителите на новия български търговски и промишлен капитал*. Всичко това бяха нови хора. Прадедите на прочутите копривненски родове Чалъковци, Догановци бяха прости овчари. Първият български фабрикант — сливенецът Добри Желязков Фабрикаджията — бе започнал като прост сливенски занаятчия. Ето неговия интерес за случая животопис:

Той се родил към 1792 година. Останал сирак още от малък. Научил се да чете и пише по гръцки в новоотвореното през 1805 г. сливненско гръцко училище и къде 1825 г. го виждаме като занаятчия сливенец — средна ръка човек, от народа — основателен и наистоятелен член на основаното от д-р Селимински през тази година тайно братство, съставено от занаятчи, хора от народа.

След преселването на сливненци във Влашко и Русия (1830 г.) Д. Желязков през Дунава заедно със съгражданите си се озовава в Севастопол (Кримския полуостров), дето се заселил. Тук той се оженил за една вдовишка дъщеря, също сливненка (от преселените), и се запая за търговия. В скоро време станал виден търговец на колониялни стоки в Крим, с които търгувал в Измир (Никодимия, Мада Азия), внасял кримска вълна в България, а изнасял от нея коприна, която продавал във Виена, а най-вече в Брашов (Трансилвания), дето имал сроднини търговци. Д. Желязков като търговец странствувал постоянно по кримските и южноруски градове.

Първата му мисъл да създаде тъканна фабрика в родния си град се заражда в град Екатеринаослаз (на юг от Харков). Там той прегледал неколкостранно заинтересуваните го фабрични заведения, купува, па и сам си направил няколко фабрични чарка за вода и решава със завръщането си в Турско тайно да ги пренесе през границата. Строгите разпореджания на руското правителство срещу лицата, които пренасят в неприпадните нему държави фабрични инструменти, не стрещнали Добри Желязков. Той скрил чарковете в големи чували с вълна и ги пренесъл в Сливен, където с голяма борба организира своето предприятие.

Ето началото на кариерата на сливенеца Тодор Козаров, виден търговец, родоначалник на едното коляно от видния сливненски род Козарови:

Баша му Никола бил козар. Остава го сирак на 12 години. От тази възраст е трябвало да работи, печели и храни къща. Най-първо хвърлял пепел от Конбана за 20 пари на ден. Събрал 40 гроша той си купува едно магаре. С него ходел на работа по чужди и техни лозя. От пресилване магарето умира. Като нямал пари, *квгажда му матаката* и ги продава за един грош. *С този*

капитал започва по-добрата търговия. Купува в съботен ден пастърма и я носи на гръб в Ямбол, за да я продава в неделя. Тая търговия вършил доста дълго, докато спечелил 3000 гроша. „Братовчед му Белчев оценил качествата му, взел го на работа в магазинна си и така почва бързият въход на този способен и предприемчив българин. За да стигне тази кариера, започвайки с четири вехти магарешки петала, той се е опрял само на личните си качества.“ Той имаше бистър ум, бърз и съобразителен. Смяташе чудесно. Помнеше хилджи имена на хора и беше голям физиономист. Беше красноречив, духовит, с отличен и смел говор. Имаше силна памет, която запази до старини“ [12]

Всички тези силни и горди хора не само създаваха своята сила, но искаха да я наложат като личности и като българи. За това и те участваха активно или помагаха в борбите за народна просвета и черковна свобода — борбите, които създадоха и утвърдиха нашата нация.

Индивидуализмът намери обаче най-ярък израз в лицето на новата *българска интелигенция*. В областта на умствения труд проявите на личността най-отчетливо се схващат като прояви на личните ѝ качества. При това тези прояви поради естеството на нещата имат обществен характер, свързани са с известност, обществена изтъкнатост, слава. Понеже старата интелигенция вземаше дейно участие в обществения живот и играеше ръководна роля, тя се чувствуваше върху сцената на живота. При това пред нея вече стояха примерът на напредналите капиталистически страни, легендите за героите от Френската революция, от Парижката комуна, подвизите на италианските националреволюционери начело с Гарибалди, на руските народници. Тя четеше биографите на видни личности от историята, политиката и науката. С една дума — знаеше какво значат историческо безсмъртие и се стремеше към него.

Всички даскали преди Освобождението натъкмяваха по-тънки или по-дебели тетрадки от грапави стихове, които минаваха за чиста поезия. В тази поезия имаше и такива образи: Сава Доброплодни в одата си („скромно стихотворение“) към бога пише:

„Забива ѝ бог пръста и я разклаща...получава се земетресение“ [35].¹

Дори Левски, най-народният, най-безмякуственият и лично най-безкористният, не се стърпя да не направи опит да закръгли фигурата си с една автобиография в стихове:

¹ „Разкалваш ти, когато шеп, земаята като дост чрез пръст.“

Аз, Васил Левски, в Карлово роден,
от българска майка юнак аз роден,
не цах да съм турски и никакъв роб,
същото да гледам и на милия си род -
станах и отидох в Стара планина.
За година време се аз разгледах,
в Сърбия ходих и по Влашко скитах,
отнигде помош за наша свобода.

По силата на нещата тази интелигенция бе начело на борбите за народна просвета и черковна свобода. Но по-голямата част от нея участвуваше и в борбата за свобода. Разлаганият се турски феодализъм, отживялата феодална държавна форма Бяха пречка за капиталистичното ни културно развитие, а интелигенцията, голямата част от която бе добила образование в чужбина и бе запалена от напредналия живот там, *гореше от желанието да прояви силите си в ново обществено и културно строителство*. Турската власт, като отне на тази интелигенция всяка възможност да прояви всичките амбиции на събудения си и жаден за лични прояви индивидуализъм, на който в чужбина Бяха създадени такива примамливи образци, я направи *своя смъртен враг*. Но дори при съществуващите възможности българите като другородци нямаха достъп до обществените служби. Турската власт по изключение правеше някои българци (Г. Кръстевич, Стефанак бей, Алеко паша Богороди) свои чиновници, но когато бе убедена, че ще ѝ служат по-добре от „разаните читаци“. На трето място — турската власт засягаше интелигенцията и със своята недемократичност, с това, че не питаше всички граждани какво мислят за управлението на държавата, а им пращаше за управници нечути и невидени турски дегенерати и на това отгоре задължаваше българите да правят теманета на тези доказани некадърници.

Изобщо цялата наша интелигенция, която вземаше участие в обществените работи, се чувствуваше върху спената на историята, схващаше своята дейност от гледище на тази история и се стремеше да запише в нея своето име. Ето доводите, с които Централният революционен комитет се обвърна не към автора на „Жив е той“, а към Филип Тотя:

Уважаеми войводо,

.....

Сета е време да покаже всеки своето достойнство и своята любов към отечеството си, сета е време да види и нашият народ бил свободен ден. Вие, уважаеми ни войводо, сте един от първите синове на България, вие сте жер-

твували и имот, и живот за нейната свобода, вие сте *напълнили България с името си и със своите доблици* и вие сте началото на българското движение — не оставяйте и сета надира от своите другари и приятели, покажете, че у вас не е угаснала любовта към отечеството, спате да нанесете страх и трепет на нашите тирани и да *осмилите името си вечно в българската нова история*.

Уверени във вашия патриотизъм, чакам да ви претърсиме братски и заедно с ваие да извикаме: Да живее България! Да живеят нейните *достойни синове!*

Комитетът

VII

Индивидуализмът, особено прераствайки в егоизъм, създаде и своите *средства за показ*, за изтъкване на личността.

Понеже личността се израждаше в едно общество, където обществените различия по сила в стопанство и власт делиха хората на класи, то както силата на отделната личност бе сила и на нейната социална група, така и външните белези на тази сила — средствата за показ — Бяха външни белези и на съответната социална група. Тези белези, изтъквайки силата на личността, гъделичкаха, от една страна, нейното самодоволство, от друга страна, сочейки тази сила, действуваша внушаващо върху другите, предизвиквайки у тях страх, подчинение или почит.

Благодарение на „Спомените“ от Никола Навев, едно произведение, което стои наравно с Вазовите „Чичовци“ и „Записките“ на Захари Стоянов, ние имаме сведения за вътрешния живот на стария еснафски град Калюфер, в който обаче много душевни прояви Бяха вече израз на егоизъм:

В черква чорбаджиите стояха до пантара в тронове. Между жените често ставаше препирня за тронове. Миташкаядно крепеше нависоко да я чуят всички жени, че и в черкова чорбаджи и чорбаджики седят най-напред на тронове и на тогло, а сиромасите зъзнат до вратата и на студенияте камъни — голи и боси; да си изплащат греховете.

Облеклото бе най-важният външен отличителен белег. Потури носеха оварите, говедарите, чифчиите (земедельците) — изобщо долната класа хора. Хората от обществото носеха палмари от черен домашен шаяк, изпруден тънко. Галатинийските калфи дохождаха с други, нова мода потури: от много хубава вълнен плат, тесни, с много тънки и отрупани с много скъпи гайтани, обшити във вид на колегиета, кенета и най-фантастични орнаменти и между тях тук-там късчета от червена или зелена чоха или калфе. С туй те омайваха момите и откриваха сърцата им.

Баха се появили и панталони — пръв ги донесе учител Ботьо. Панталони носеха по-учените младежи, някои богаташки деца и някои чорбаджии. Обикновено на някой голям празник ергените се „опяваха“ най-първо.

Калвари носеха средната ръка хора, момците — стифали, а чорбаджиите кундури. По подражание на агата някои чорбаджии носеха и галоши.

Фесът бе една от най-важните части на облеклото, представляваща човека. Всеки носеше фес освен орачите, копачите, овчарите, които турците считаха за проста, загубена рая. Най-назик фесчета-азизије агени, калтпндии, носеха надолпите от цариградското военно медицинско училище. Шанки носеха — но за малко! — някои търговци по Сърбия, Влашко и Турция, и то астрахански, на върха подгнати, а понякога с демонстративно издигнато дъно.

Фесовете днес никога не се сваляха от главата. Види се, по подражание на турците някои чорбаджии носеха под червения фес и друг, бял, от платно или изплетен от бяла памучна прежда. В черкова те сваляха само червения фес и оставаха по белия; някои се изгягаха в троновете, гръмко кашляха и плюсеха и преобръщаха седфената или кехлибарена броеница и само когато се четеше свангелието или ставаше великият вход, те се свлячаха от троновете и от немай-къде си сваляше фесовете. Право си казваше Кировица Лилова, че и пред бога богатите стоят по-напред, в тронове, с фесовете си; тия, които имат борч, го свалят от черковния праг, а сиромасите — още в черковния двор.

Тютюн с дълги пушеха овчарите, младата интелигенция — с тънки цигарета, а чорбаджиите — с дълги украсени чибуци с кехлибарено меме колкото кокоше яйце.^[22]

Горе-долу такива различия имало и в стриженето на брадите, във вида и дължината на мустаците и в реда на причастието, и в местата в кафенето, и в останалите външни белези на личността.¹

VIII

Индивидуализмът създаде и обогати с нови черти човешката личност. Той създаде в нея две нови явления: *самодоволството* и *слаба за признание*.

1 Дължината на дъното на потурите най-точно измерваше състоянието и ихтибара на еснафа и на човека отпреди Освобождението изобщо. Най-тежките чорбаджии носеха шалвари с дъно, което се влачеше по земята, замитахше сламките и вдигаше прах. Колкото по-тясна ставаше обаче кесията на носителя на потурите, толкова повече се стесняваха те, толкова повече окъсваха дъното им, докато при най-бедните то запелваше така плътно о задника им, както прилепваха една о друга стените на кесията им, без да ги разделя каквато и да е жълтица.

Самодоволството, съзнанието за собствената сила, гордостта, в по-висшата фаза на развитието — егоизмът взема формите на болезнено честолюбие.

Цялата дейност на еснафа е основана върху личната му *циалтивна*. Той създава себе си благодарение главно на личните си качества.¹ В разностранната си стопанска дейност, като се почне от приготвянето на стоки за пазара и се свърши с приготвянето на туршии, той разгръща всичките си дарби. Безспорно еснафът, който благодарение на личните си качества прави такъв успешен скок в *живота*, се гордее със себе си в най-добрия смисъл на думата.² Той изпраща на далечни роднини своя портрет, който го представя с най-добрите му дреки, включително чадър, галоши, шанка, златен ланец през корема и пр., с надпис „*Вижте как от нищо станях нещо*“. Този българин, пред когото лежаха пространствата на необятната турска империя, всички пътища на която водеха към неговага

1 Никола Ради думаше:

Радо ле, моз пръянино,
знаеш ли, Радо, помниш ли,
ний като бяхме мълнички,
ти беше като сираче,
аз бях чуждо артаче:
аз бях чуждо артаче:
На една врата седяхме,
растяхме, та пораснахме,

зехме се голи и боси,
на керемидла сол си туряхме,
в тика хлеб си носехме.
Молехме се, Радо, на бога,
молехме се и се трудихме,
стигнахме тежко имане,
от сребро злато по-много:
на златна тепсия хлеб ядем,
в сребърен бакрач вода си носим,
всичко ни й, Радо, без кусур.“

2 Коприяшенските еснафи абаджии, чиито грошове пълнеха черковните диксиони, от които се издържаша черквни и училища, най-после успяха да вземат в свои ръце откриването, издържането и управлението на дехическото училище (открито в 1856 г.), противнопоставяйки се на чорбаджиите, които досега ги държаша в санка в целия обществен живот.

„В празник — пише учителката в същото училище Рада д-р Кирович — от черкова всякой път дохаждаха в училището обшинарите от абаджийския еснаф, който издържаше училището, *сдаваха важико на ключика и се разговаряха дълго време*.“ Как си я смятате вие тази работа!

кесия, който бе стоял в сянката на пирамидите, който познаваше градовете от Цариград до Басра, както собствения си двор, който плюеше с известно високомерие във водите на Златния рог, който познаваше водите на тихия Бял Дунав от бреговете на Виена и бе съзерпявал Черно море от планините на Крим, нима този българин, който мислеше вече с паралели и меридиани, можеше да не се чувствувва горд със себе си?

Но похваляйте, които другите му отправяха за неговата стока, за неговия дом, *бяха похвали за личните му качества*. По този път се създаде този емоционален въздух от обществено признание на личността, който беше вече една необходимост за индивидуализма. Появиха се понятията за *чест, достойнство, личен престиж*. Всичко това обаче още щастливо съжителствуваше със стопанското и морално равенство между занаятчиите и дребните собственици. Много рано беше тази емоционална страна на индивидуализма да прераствне в големство, честолюбие, славолюбие, мании за величие, страст към ласкателство — емоционалния въздух на егоизма.¹

1 Когато в 1875 г. при Старозагорското въстание Георги Апостолов във въстаническата униформа и въоръжен тръгнал да излиза от къщи, в отговор на опасенията на майка си потупал я по рамото и засмяно ѝ казал:

— Ех, мамо, утре тук ще се търкалят турски глави и твоят син на бяда кон с две златни *бъзгари* ще дойде в къщи.[38]

Както ще видим в третата част на тази книга, този същият Апостолов още в Турско репетира как ще заеме местото на старозагорския Емин паша заедно с всички белези на власт, сила, почит и поклонение: важна поза, важен говор, бавене отговорите, държане просителите малко права, преди да ги покани да седнат, и подходящи отговори: „Ще изуча въпроса и ще направя това, което е възможно.“ С тази мечта този героичен представител на востануващия капитализъм надна геройски в честата на Богева.[38]

Майката на поменатия по-горе Тодор Козарев, възхитена от успехите на синовете си, напук на заздливите си съседни често казва: „Синовете ми ще се кажат на два ата, а аз помежду тях на камила и тъй ще ходим да гледаме комшиите.“

Но египетската жажда за самодържна власт (диктаторство), единновластие, първенство, слава доби най-ярки си израз в характера на Бенковски, така майсторски описан от Захари Стоянов:

„За обрисувване на тези черти от нрава на Бенковски е достатъчно да посоча, че в разгара на приготвянията за въстание, когато той трябваше да бъде навсякъде, все пак намерил време да изготви и правилник за йерархията във въстаническата армия, в който не забравил да нареди кои лица имат право да подават ръка на воєводата, а в други параграф си запазили правото, „като

Еснафът държеше не само да смени калпака си с фес — на което имаше право, когато напусне положението на прост рая, — да се издигне в обществото, та чорбаджииите, като минават край него, да му казват „добър ден“, но започна да поглежда и отатък завесата на живота, към безсмъртието не само на небето, но и на земята. И върху евангелията, които еснафът подаряваше на черквите и в които имаше: „Дясната ръка да не знае какво прави лявата“, стоеше написано с разкривени славянски букви:

„Да се знае, како Приложи Петко“, „Знано буди како спреписах аз пона Нико от Рътак сие евангелие“, „сню божественую книжицу Акатист“, „Да се знает, кога беше Божин на мон. св. Никола“, „Тази книга евангелие пресповеза еромонах от село Ложани и харъ плати Неда Кипровица и за евангелие и за охтоик. Бог да я прости в царството небесно.“[37]

Безспорно старите обществени дарители не бяха стигнали дотам, че да турят като условие в своите завещания поставяне на паметници, подобяващи на фигурата им, но все пак не забравяха да напишат имената си на някой черковен камък:

Пожертвуватели по зографисването: свещеник Констатин (600), папа Стиса (2000), Дожо (8000), Миле (400), Огнен (3000), Димо (2000), Ангелко (1300), Стоичко (8000) [37].

IX

Когато четете биографите на велики хора, особено общественици, пълководци, диктатори, царе и императори, вие непрекъснато срещате думите: амбициозен, честолюбив, славолюбив, обичал външния блясък, обичал ласкателството, подражавал на най-великите преди него, обичал да му разказват за тях и пр., означаващи изобщо проявите на прераствалия в египетично *славолюбие глуд за признатие*. Вие знаете каква роля е играло честолюбието и славолюбието в историята, династическите и политически борби.

Види за прилично, свободен е от своя страна да си подаде ръката, комуто желязе“. Бил означил също титлите и думите, с които трябвало да се назовават и подражават по-първите лица.“

1 Интересно е, че в списъка не е спомен редът на чорбаджилъка по големнина на сумата.

От всичко това е видно, че в личния и обществен живот с повята на индивидуализма и особено с прерастването му в егоизъм влязоха *нови нравствени сили*. И когато Цезар е казал: „По-добре пръв на село, отколкото втори в Рим“, той е искал да подчертае един *нов стремеж на човека*, с който той се издига над нуждите на стомаха и кожата. Същото нещо изрази про-чутата фраза: „По-добре гладен лъв, отколкото сита свиня.“ Днес ние непрекъснато наблюдаваме хора, които търпят непо-носими телесни и душевни мъчения, за да станат или останат хора на честа, на известността, на славата. Та какво е героизъм, ако не жертвуване на всички материални и душевни блага за извършването на едно дело, което може да струва дори живота на герой! Та какво е положението на тези, които излизат от суровите битки на гражданските и вътрешните войни с раз-рушено телесно и духовно здраве и търпят своето полусъществуване до своята смърт?

Днес в Съветска Русия, страната, където марксизмът е официална философия, може би като никъде другаде обществото е превърнало героизма и саможертвувателността в култ.¹ Никъде другаде проявите на този героизъм, на тази самопожертвувателност, стигащи до истинско мъченичество, не намират такава отплата от страна на народ и власт, такова шумно признание в тържествени шествия, чествувания, ордени, портрети, биографии, непрекъснати съобщения по радио, вестници и всички възможни начини за проява на почит и възхищение. Сам Сталин заяви, че в Съветска Русия трудът е не само стопански фактор, но е дело и на „чест и слава“.

В тези случаи следователно ние наблюдаваме как някои хора заради чисто морални ценности пренебрегват не само стопанските си интереси, но дори и своя живот.

Не говори ли това обаче против основната теза за господство на икономическия фактор в личния и обществения живот? Не говори ли всичко това против положението, че има случаи, където стопанските интереси не са основни и опреде-

¹ Написаното прет 1943 г., непосредствено след първата съкрушителна победа над хитлеризма в света от 1939 г. нататък, показва, че Ин. Хаджийски е изявил в прогресивността на социалистическия идеал. Въпреки това, що се отнася до Съветска Русия, той си е позволил да напише едно знаменателно „може би“. (М.Х.)

лящи и че като такива се явяват *чисто нравствени интереси*? И ако това не е така, то как да си обясним повята на фактите, които току що посочихме? Това обяснение се налага и поради туй, че тъкмо такива факти се сочат като доводи против марксизма.

Ала всички тези факти не само не поставят натясно марксизма, но служат за повод да се покаже всеобхватността и плодотворността на метода. Привържениците на марксизма никога не са отричали значението на нравствения фактор, никога не са оспорвали неговата *относителна самостоятелност*. Те винаги са сочили основната, *определящата* роля на икономическия фактор, на стопанските отношения, но никога не са поддържа-ли, че личния и обществен живот се *изчерпва само с тях*, нито пък са смисляли, че всички *набстроини прояви* на личния и обществения живот могат да бъдат обяснени с *пряко действие* на икономическия фактор. Мнозина от тях изрично са се по-дигравали с тези, които „вадят всичко направо от икономиката“. За такава вадене може да послужи обяснението на еднобожието с това, че световното разпределение на труда създа-дало един всемирен пазар — всемирно стопанство, един пазар, един бог.

За да се стигне причинно, а следователно и научно от икономическия фактор до едно явление на личния и обществен живот от по-високите етажи на обществените надстройки, трябва да се мине през все повече и повече междинни звена, като в тези причинни зависимости играят роля и редица други *второстепенни фактори*: географският, биологичният, психичният и пр. Така че в много случаи само при последна сметка (опосредствено) икономическият фактор е основното и определящото в обществения живот.

Наистина, нека приложим сега тези начала за обяснение на пораждането и проявите на индивидуализма (и егоизма).

Ние виждаме, че индивидуализмът се появи едва когато обществото под влияние на развитието на производителните сили премина от стопанския колективизъм на родовото общество към частната собственост на пивилизацията. Но тази основна стопанска промяна не роди навсякъде пряко индивидуализма. Непосредствена връзка между повята на индивидуализма, съ-ответно на егоизма, и повята на частния собственник имаме

при индивидуализма на притежателите на частни богатства: занаятчии, търговци, земевладелци. Но обществата на частната собственост поради своето класово разслоение трябваше да се организират в държава, която със своята сила да поддържа нарушеното общество равномерно в рамките на един ред в полза на господстващата класа. Службите в държавната администрация създадоха отново възможности за лична кариера и следователно за поява на индивидуализъм, по-скоро на егонизъм. Появата на егонизма по тази линия не може да се извлече пряко от икономиката, а през едно звено: политическата надстройка.

По-нататъшното развитие на производителните сили доведе до прехода от феодализъм към капитализъм. Новите интензивни форми на индустриално производство и търговията *искаха точна наука*. С това се даде небивал тласък на умствения труд. Врека истинна, колкото и абстрактна да е, шом разкрива картината за света, в края на краищата се оползотворява практически. Научната дейност отново даде възможност за пораздаване на индивидуализъм и егонизъм. Но ако потърсим корените, последните причини за развоя на науката и научната дейност в познатите днес размери, ние безспорно не можем да ги намерим само в празната фраза: човешката любознателност, защото тази любознателност е трябвало да съществува и сред хунските пълчища на Атила. В края на краищата ние ще ги намерим в основните двигатели на общественото развитие: това е развитието на стопанските отношения, а в последна сметка — развитието на производителните сили.

По същия верижен път опосредовано ще вървим и когато обясняваме появата на индивидуализма (и егонизма) по пътя на индивидуалното творчество в литературата, художеството, театъра и пр. Понеже това са обществени явления, причинно обусловени от общественото развитие, то те са причинно обусловени при последна сметка отново от основния обществен двигател — икономиката.

Веднъж породен по силата на общественно-икономическото развитие, индивидуализмът (и егонизмът) намира своето *осицестяване и проява* в конкретните форми на общественния живот: стопанство, политика, духовно творчество, нравственост и душевност. Но понеже и тези обществени форми при последна

сметка се определят от обществената основа — икономиката, — то и проявите на индивидуализма (и егонизма) по този път и в този смисъл са обусловени от икономическия фактор.

X

Но как да обясним онези прояви на индивидуализма (и егонизма), с които той се противопоставя на своята последна причина — икономиката? Ако битието определя мисленето, ако съдържанието на човешкото съзнание, човешката идеология е отражение на обществения бит, в основата на който стои стопанския бит, как да си обясним случаяте, когато не е налице такова отражение?

В най-общия си вид този въпрос се поставя при търсене причините за все по-растящото отклонение в отразяване на стопанския бит в по-отдадените общества надстройки. Известно е, че в основата на разслоението на обществото на отделни групи (основни класи и прослойки) лежат материалните различия. Тези различия *обуславят* различни стопански, политически, нравствени и духовни интереси. Тези различия обуславят различен материален и душевен бит на отделните групи. Те обуславят различно образование, възпитание, нрави, мироглед.

Но докато в областта на стопанството ние можем да обособим хората в отделни групи с точност до последната монетна единица, обособяването им в надстройките: политика, право, нравственост, душевност, *не става с такава точност*. Получава се един въгъл на отклонение, който се разширява, колкото отиваме по-нагоре.

Математично точното приложение на правилото „Битието определя мисленето“ би дало, щото както се отнасят хората помежду си при производството и разпределението на благата, така да се отнасят и при определяне задачите на държавата, така да се отнасят и към законодателството, което санкционира това, що става в стопанството и политиката; така да се отнасят и в областта на неуредената от правото нравственост; такова да бъде и вътрешното им разположение.

Но макар и като изключение, все пак се наблюдават отклонения от това правило. Днес например ние живеем във време на жестока борба, конкуренция и съревнование в областта на

стопанство, политика и душевност. В тази борба опеляват и отиват напред само тези, които се подчиняват докрай на жестоките закони на личния интерес. Въпреки туй обаче дори в това стопанство на егоизма все се намират хора, които не прилагат строго правилото „колко за себе си, за другото не искам да знаеш“. Не всички изпълняват договори, в които не е уговорена неустойка. Не всички използват схематичността на нашето право, за да отграбят съдоговорника си. Не всички са в партии, съответни на стопанското им положение — иначе Толстой трябваше да бъде генерал-губернатор и да преследва за противодържавна дейност стражарите мъжици, биещи неговите протестиращи мъжици. Не всички са обхванати от пороците на завистта, злорадството, човеконенавистта. Не всички са горди, надменни и пр. Най-после, ако минем към разглеждания тук въпрос, ще се окаже, че има хора, които не се вълнуват особено много от въпросите за производството и потреблението, а заради чисто нравствени ценности, слава, безсмъртие са готови и на най-голяма мизерия. Нама съмнение, че всички тези случаи са изключения, но и изключенията искат своето обяснение.

Отклонението в отразяването на бита в съзнанието се дължи на намесата на един биопсихичен фактор: относителната самостоятелност на мозъка като орган на тялото, чието качество е нашето съзнание, нашият цялостен душевен живот.

В този мозък се слушат главно настоящите заповеди на стомаха, но не винаги. Мозъкът не е екран, върху който снимките минават и заминават без всяка следа. Те оставят следи — това е паметта. В тази памет се наслояват миналите въздействия върху мозъка, миналите преживявания. Върху този мозък могат да окажат обща въздействие и фактори, които по една или друга причина нямат нищо общо с класовото положение на носителя му: нарочно възпитание, образование, книги, филми, влияние на близки хора и пр., и които фактори могат да организират идеологията на човека върху плоскост, която не само да няма нищо общо с истинските негови и на обществената му група интереси, но да е прямо противоположна на тях.

Така че преди една заповед на стомаха да се превърне в действие, тя трябва да мине през мозъка. Ала тук тя може да бъде пречупена или пренебрегната в зависимост от досегашна-

та нагласа на мозъка, респ. на съзнанието. Това е възможно обаче само като изключение и като преходно състояние, защото новите въздействия върху мозъка създават в него нова нагласа, която в края на краищата замества старата. Но пък и нищо чудно, когато в някои редки случаи това не може да се постигне поради биологични причини.

Почее това, що ние наричаме *нравствен фактор*, в рамките на който трябва да сложим и разглеждания от нас индивидуализъм, не е нищо друго освен *израз на относителната самостоятелност на нашия мозък, респ. на нашето съзнание*. Върху рамките и границите на тази самостоятелност дадохме вече някои указания. Правилното насочване на тази самостоятелност на съзнанието в напредничави исторически насока е един от най-големите двигатели на общественото развитие. В него се крие двигателната сила на лозунга „Трудът е дело на чест, слава и геройство“.